

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 94(497.5)"09/10"
904(497.5)"09/10"

Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

Maja PETRINEC

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače b. b.
HR - 21000 Split
maja.petrinec@mhas-split.hr

O pojedinim predmetima bizantske provenijencije na istočnoj obali Jadrana

About some Objects of Byzantine
Provenance on the Eastern Adriatic Coast

U radu se razmatraju pojedini arheološki nalazi (relikvijarni i pektoralni križevi, naušnice, ogrlice, aplikacije i privjesci) bizantske provenijencije koji pripadaju razdoblju 10. i 11. stoljeća. Na osnovi analize navedenih nalaza pokušava se odrediti položaj Hrvatske i susjednih joj istočnojadranskih sklavinija u odnosu na prostor koji je D. Obolensky označio kao Byzantine Commonwealth.

Ključne riječi: Bizant, istočna obala Jadrana, pektoralni i relikvijarni križevi, nakit, Hrvatska, istočnojadranske sklavinije

Uvod

Nazočnost Bizanta na istočnoj jadranskoj obali moguće je kontinuirano pratiti tijekom više stoljeća. Ona započinje bizantsko-ostrogotskim ratom u 6. stoljeću i, s manjim ili većim intenzitetom, traje sve do 12. stoljeća i smrti cara Emanuela Komnena koji je zadnji uspio ostvariti značajniji utjecaj na današnje hrvatske prostore. Mogao bi se navesti popriličan broj radova koji razmatraju ulogu Bizanta u političkim gibanjima i ostalim povijesnim zbivanjima na našem području te ukazuju na bizantski utjecaj na hrvatsko društvo¹. Kada je u pitanju graditeljska baština i likovni izričaj u okviru povijesno-umjetničke znanosti, već je dugo prisutan pojam *adriobizantinizam* koji je, u odnosu na prvotni Dyggveov prijedlog, vremenski proširen i na mlađa razdoblja srednjega vijeka². Značajniji utjecaj Bizanta prepoznat je u pojedinim tipovima ranosrednjovjekovnih sakralnih objekata; on se odražava u pojavi skupine crkava s upisanim transeptom i kupolom, a napose u formiranju jednobrodnog južnodalmatinskog kupolnog tipa razvijenog u drugoj polovini 11. stoljeća na prostoru od Omiša do Boke kotorske³. Na specifičan karakter kulture i umjetnosti južnodal-

matinskog područja, odnosno humsko-duklijanskog prostora davno je ukazao N. Budak⁴. O petstoljetnoj tradiciji bizantskog dvorskog zlatarstva u Dubrovniku u novije vrijeme pisao je V. B. Lupis ukazujući na najstariji sloj u riznici dubrovačke prvostolnice koji datira iz razdoblja sredine 10. stoljeća⁵.

U usporedbi s navedenim, materijalna kultura, napose grobni nalazi, kao da je ostala izvan interesa stručnjaka koji su se uglavnom zadovoljavali općom konstatacijom da je bizantske utjecaje teško razlikovati od nazočnosti i utjecaja kasnoantičke baštine, pa je arheološka literatura u odnosu na povijesnu i povijesnoumjetničku znatno skromnija⁶. To se osobito odnosi na razdoblje 10. i 11. stoljeća. U periodizaciji važećoj za područja koja su dio bizantskog kulturnog kruga, ova dva stoljeća nalaze se unutar razdoblja označenog kao srednjobizantsko i smještenog u rasponu od 9. do 12. stoljeća. U razmatranje stoga uzimam nekoliko vrsta predmeta, uglavnom odavna poznatih i publiciranih, za koje držim da pripadaju upravo srednjobizantskom razdoblju i na koje je vrijedno ponovno skrenuti pažnju. To su pektoralni i relikvijarni križevi i pojedini oblici nakita (naušnice, ogrlice, aplikе i privjesci).

Na kraju, polazeći od kriterija predloženih za analizu arheoloških nalaza bizantske provenijencije od strane M. Wołoszyna, nastojat ću odrediti položaj Hrvatske i susjednih joj sklavinja u odnosu na prostor koji je D. Obolensky označio kao *Byzantine Commonwealth*⁷.

¹ I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* Zagreb, 1992. – I. GOLDSTEIN, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb, 2003. – M. ANČIĆ, Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 43, Zadar, 1999, str. 1-20. – Z. JANEKOVIĆ RÖMER, O utjecaju bizantske kulture u renesansnom Dubrovniku i Dalmaciji, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 44, Dubrovnik, 2006, str. 7-24.

² E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*. Oslo, 1951. – M. PRELOG, „Međurazdoblje“ (305. - 1105. g.) i bizantski faktor u umjetnosti istočne obale Jadrana, u: *Djela 2. Povijesnoumjetničke studije I. Između antike i romanike*, (ur. R. Ivančević), Zagreb, 1993, str. 93. – Ž. RAPANIĆ, Ima li dvojbe oko termina „adriobizantinizam“?, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, (ur. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Split, 2002, str. 172-182. – M. JURKOVIĆ, „Spomenici nepotpune biografije“. Skice za teoretska promišljanja ranosrednjovjekovne umjetnosti, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić, Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, (ur. M. Jurković, A. Milošević), Split, 2012, str. 261-263.

³ T. MARASOVIĆ, *Dalmatia Praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. Sv. 1. *Rasprijava*, Split, 2008, str. 396-399. Vidi i: I. STEVOVIĆ, *Byzantium, Byzantine Italy and Cities on the eastern*

Coast of the Adriatic: The Case of Kotor and Dubrovnik, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 39, Beograd, 2001-2002, 165-182.

⁴ N. BUDAK, Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog kulturnog područja u prvima fazama njegova razvitka (do 12. st.), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 16, Split, 1986, str. 125-139.

⁵ V. B. LUPIS, Historijat istraživanja i novi prilozi poznavanju najstarijeg sloja Moćnika dubrovačke prvostolnice, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 32, Split, 2005, str. 129-148.

⁶ Izuzetak predstavlja opsežna studija A. Piteše koji se bavi pojedinim predmetima koji su tema i ovog rada (usp. A. PITEŠA, Brončani križevi relikvijari - enkolpioni iz ranosrednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90-91/1997-1998, Split, 1999).

⁷ D. BOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500-1453*, Bungay - Suffolk, 1974.

Pregled i vremensko opredjeljivanje nalaza Pektoralni i relikvijarni križevi

Bizantski brončani pektoralni i relikvijarni križevi s urezanim ili reljefnim ukrasom masovno se započinju proizvoditi u postikonoklastičkom razdoblju, a njihov nastanak i širenje vezuju se uz tzv. makedonsku rekonkvistu kada mnoga značajna svetišta dolaze pod bizantsku kontrolu⁸. Najčešće svjedoče o privatnom kršćanskom štovanju, odnosno riječ je o predmetima osobne pobožnosti. Proizvedeni su u velikim radionicama Konstantinopola, Jeruzalema i Soluna odakle se distribuiraju dalje. Enkolpiji su povezani s praksom hodočašća, a imali su i apotropejsku namjenu jer se vjerovalo da posjedovanje enkolpija s ostacima Svetog Križa ili svećeničkim relikvijama „štiti“ njegova vlasnika⁹. Pojedini primjerci teško se izravno povezuju s određenim hodočasničkim centrima, ali o njihovoj uporabi tijekom srednjobizantskog razdoblja svjedoče šupljine za umetanje u obliku križa registrirane ne samo u poznatim svetištima, već i u skromnim župnim crkvama¹⁰. Gubitak svetišta u kasnom 11. stoljeću korespondira s opadanjem proizvodnje križeva koji se kao obiteljska tradicija u uporabi zadržavaju do 13. stoljeća. U potpunosti se prestaju proizvoditi u doba invazije Seldžuka¹¹.

O popularnosti križeva svjedoče i podatci iz bizantskih javnih i privatnih spisa te manastirskih dokumenata u rasponu od 11. do 15. stoljeća¹². U privatnom su posjedu podjednako i kod muškaraca i kod žena te kod crkvenih i svjetovnih osoba. Jedan od najstarijih dokumenata, koji spominje takve križeve, potječe iz 1142. godine. Riječ je o popisu inventara manastira Xylourgou na Atosu. Manastir je posjedovao tri enkolpija o kojima se donose i precizniji podatci; jedan je od bronce, drugi od posrebrene bronce, a treći od pozlaćenog srebra s dekoracijom u emajlu i petljom ili lančićem za vješanje ukrašenim dvjema perlama. Taj posljednji u obliku je triptiha i sadržava tri ulomka Svetoga Križa, a manastiru ga je darovao kaluđer imenom Lazar¹³. Veoma zanimljive podatke donosi i *typikon* manastira Theotokos Kosmosoteira u Beri u Trakiji iz 1152. godine. Izak Komnen, osnivač manastira i šesti sin cara Alekseja Komnena, ovdje donosi naputke o uređenju svoga groba. Posebna odredba odnosi se na njegov enkolpij s prikazom Bogorodice za koji izražava želju da ga prati u smrti kao što ga je pratio u životu. Međutim, on ne traži da se enkolpij pokopa s njim u grob, već nalaže da se najprije uloži u poseban, unaprijed pripremljen srebrni okvir koji se čuvao u sakristiji, a potom postavi na sredinu nadgrobne ploče kako bi bio svima vidljiv¹⁴. Šupljina za umetanje križa nalazila se i na nadgrobnoj ploči otkrivenoj u selu Agios Germanos na Prespanskom jezeru s natpisom iz 993. godine, koji spominje najstarijeg brata i roditelje cara Samuila¹⁵.

Križevi o kojima je riječ veoma su brojno zastupljeni na grobljima slavenskih naroda koji primaju istočno kršćanstvo, a njihova brojnost na tim područjima bitna je za razumijevanje bizantskog modela kristijanizacije Slavena koji je manje poznat

⁸ A. MUSIN, Byzantine Reliquary Crosses in the formation of medieval christian Culture in Europe, u: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*, (ur. M. Salamon, M. Woloszyn, A. Musin, P. Špehar), Krakow - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 2012, str. 65, 70. S. Musin ukazuje i na pojedine primjerke križeva koji pripadaju mlađem vremenu - 7., 8. i 9. stoljeću, kada su, osim njih, popularni i relikvijari u obliku amuletne kapsule (usp. A. MUSIN, Byzantine Reliquary Crosses, str. 62-69). Pojedini bizantski relikvijarni križevi potječu iz dobro datiranih grobnih cjelina 7. stoljeća poput nalaza iz Friedburga u Bavarskoj (usp. Frühes Mittelalter Schumuck aus Bayern – Byzantinische Import und seine Einflüsse, u: *Rom und Byzanz, Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, (ur. L. Wamser, G. Zahlhaas), München, 1991, str. 182-183) te iz kneževskog groba Prvog Avarskog Kaganata u Ozori (usp. Fürstengräber aus Transdanubien (Westungarn), u: *Awaren in Europa, Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6. - 8. Jh.*, Frankfurt - Main, 1985., str. 56-57).

⁹ П. ШПЕХАР, Лична побожност та подручју Охридске архиепископије у светлу археолошких налаза од XI до XIII века, u: *Византијски свет на Балкану*, (ur. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић), књига 1, Београд, 2012, str. 218.

¹⁰ A. MUSIN, Byzantine Reliquary Crosses, str. 73.

¹¹ A. MUSIN, Byzantine Reliquary Crosses, str. 73

¹² M. PARANI, Byzantine Jewellery: The Evidence from Byzantine Legal Documents, u: „*Intelligible Beauty*“, British Museum Research Publication 178, (ur. Ch. Entwistle, N. Adams), London, 2010, str. 186-192.

¹³ M. PARANI, Byzantine Jewellery, str. 187.

¹⁴ M. PARANI, On the Personal Life of Objects in Medieval Byzantium, u: *The Material and the Ideal. Essays in Medieval Art and Archeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, (ur. A. Cutler, A. Papaconstantinou), Leiden - Boston, 2007, str. 170-172. – N. P. ŠEVČENKO, The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai, *The Greek Orthodox Theological Review* 29, Brooklyne, 1984, str. 135-138.

¹⁵ A. MUSIN, Byzantine Reliquary Crosses, str. 73.

od latinskog¹⁶. No oni ne ukazuju samo na dubinu vjerskog opredjeljenja, već i na socijalni status vlasnika jer predstavljaju veliku dragocjenost. Uopće, poklanjanje relikvijara značajan je segment vanjske politike Bizantskog Carstva još od 9. stoljeća, pa ih je u zapadnu Europu upravo na taj način i dospio najveći broj. Enkolpiji načinjeni od plemenitih metala mogli su imati i funkciju svećeničkih ili vladarskih insignija. No, i brončani enkolpiji za srednjovjekovnog su čovjeka imali veliku vrijednost te označavali njegov povlaštenu društveni status¹⁷.

Premda se u zbirkama hrvatskih muzeja čuva veći broj križeva, ovdje u obzir uzimam samo one kojima je poznat arheološki kontekst ili barem mjesto pronalaska. Radi se o devet primjeraka, koji pripadaju različitim tipovima, a potječu s Putalja iznad Kaštel Sućurca¹⁸, Ležajica glavice u Đevrskama¹⁹, s položaja uz crkvu sv. Jure u Tučepima²⁰, s groblja uz crkvu sv. Marte u Bijaćima²¹, groblja uz crkvu Sv. Križa u Ninu²², s Crkvine u Halapiću u Bosni

i Hercegovini²³, iz Solina (jedan s nepoznatog nalazišta i jedan sa Šuplje crkve)²⁴ i iz Otrisa kod Bribira²⁵. Usputno ću se osvrnuti i na tri bizantska križića-privjeska otkrivena u grobovima uz crkvu sv. Marte u Bijaćima²⁶, na Vinogradinama u Radašinovcima²⁷ i Grudinama u Čipuljiću kraj Bugojna²⁸. Svi su oni, s izuzetkom otreškog i radašinovačkog primjerka, publicirani i kataloški obrađeni te veoma raznoliko datirani u rasponu od 9. do 13. stoljeća. Mogu se podijeliti u dvije skupine.

Prva skupina – pektoralni križevi tipa Varna

Prva tri križa (Putalj, Đevrske i Tučepi) pripadaju istom tipu. Riječ je o specifičnoj skupini križeva s pseudofiligranskim ukrasom u obliku spiralne žice i kasetama za umetanje staklenih ukrasa koji se pojavljuju u dvije inačice; s jednostrukom (Tučepi) i dvostrukom pločicom (Putalj, Đevrske). Sva tri križa su brončana, a posljednja dva i posrebrena.

Prvi ih u razmatranje uzima T. Burić i povezuje s epohom vladavine cara Emanuela Komnena (1143. – 1180.), odnosno kratkotrajnim razdobljem između 1167. godine, kada su Bizantu pripojeni Srijem, Bosna i Dalmacija, i 1180. godine i careve smrti²⁹. U tom razdoblju djeluje splitski nadbiskup Rajnerije koji osobno odlazi na bizantski dvor odakle se vraća s bogatim darovima. Kao arheološki argument, Burić navodi činjenicu da je putaljski križ otkriven u sjeverozapadnom brodu ranokršćanske

¹⁶ M. WOŁOSZYN, Bizantyński i laciński model chryścianizacji w świetle danych archeologicznych - uwagi dyskusyjne, u: *In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, (ur. P. N. Kotowicz), Rzesów - Sanok, 2010, str. 13-31. – M. WOŁOSZYN, By Their Fruit You will recognize them (Math. 7:15-20). The Byzantine and Latin Models of Christianisation of East-Central and Eastern Europe in the Light of Archeological Evidence - Discussion Remarks, *Funeralia Lednickie* 12, Poznań, 2010, str. 163-183.

¹⁷ Opširnije vidi: П. ШИПЕХАР, Лична побожност, str. 218.

¹⁸ T. BURIC, Arheološki tragovi kasnobizantske epohe na istočnoj obali Jadrana (Vladavina Emanuela I. Komnena), *Diadora* 16-17, Zadar, 1995, str. 368-369, sl. 1-2.

¹⁹ T. BURIC, Arheološki tragovi kasnobizantske epohe, str. 372, sl. 3.

²⁰ S. BOŽEK, Srednjovjekovno groblje kod crkve sv. Jurja u Tučepima, *Makarsko primorje* 2, Makarska, 1995, str. 68, sl. 7-8. – S. BOŽEK - A. KUNAC, *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, katalog izložbe, (ur. S. Božek), Makarska, 1998, str. 183. – T. BURIC, Arheološki tragovi kasnobizantske epohe, str. 373, sl. 4.

²¹ A. PITEŠA, Brončani križevi relikvijari - enkolpioni, str. 339, tab. 1. – A. PITEŠA, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, (ur. Z. Buljević), Split, 2009, str. 133, kat. br. 196.

²² J. BELOŠEVIĆ, Ranosrednjovjekovno groblje u okolišu crkve sv. Križa u Ninu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 37(24), Zadar, 1999, T. XXVI, 2-2a, T. XXVIII, 1-1a.

²³ A. PITEŠA, Brončani križevi relikvijari - enkolpioni, str. 340, tab. II. – A. PITEŠA, *Katalog nalaza*, str. 136-137, kat. br. 199.

²⁴ A. PITEŠA, *Katalog nalaza*, str. 135, kat. br. 197. – M. PETRINEC, Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 39, Split, 2012, str. 107, sl. 3.

²⁵ Križ je neobjavljen.

²⁶ LJ. KARAMAN, Iskopine društva „Bihać“ u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU* 268, Zagreb, 1940, str. 33, sl. 31 (pri dnu slike desno). – H. GJURAŠIN, Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 26, Split, 1999, str. 52, slika na str. 54 (br. 113).

²⁷ M. JURIC, *Starohrvatski nakit u Dalmatinskoj Hrvatskoj i Istri od 7. do 11. stoljeća*. Doktorski rad, Zadar, 2014, T. CLXXVIII, 1.

²⁸ N. MILETIĆ, *Bosna i Hercegovina u doba Karolinga, kraj VIII. - početak X. vijeka*, katalog izložbe, (ur. V. Mušketa Ašćević, D. Lovrenović, L. Fekeža, A. Softić), Sarajevo, 2001, str. 12.

²⁹ T. BURIC, Arheološki tragovi kasnobizantske epohe, 1995, str. 365-383.

sl. 1. Sv. Juraj od Putalja (foto: A. Z. Alajbeg).

i predromaničke crkve, ispod razine kasnosrednjovjekovnih grobova koje datira u 12. i 13. stoljeće, pa i sâm križ u kronološkom smislu povezuje s tim slojem grobova (sl. 1)³⁰.

³⁰ T. BURIC, Arheološki tragovi kasnobizantske epohe, str. 370.

sl. 2. Đevrske, Ležajića glavica (foto: A. Z. Alajbeg).

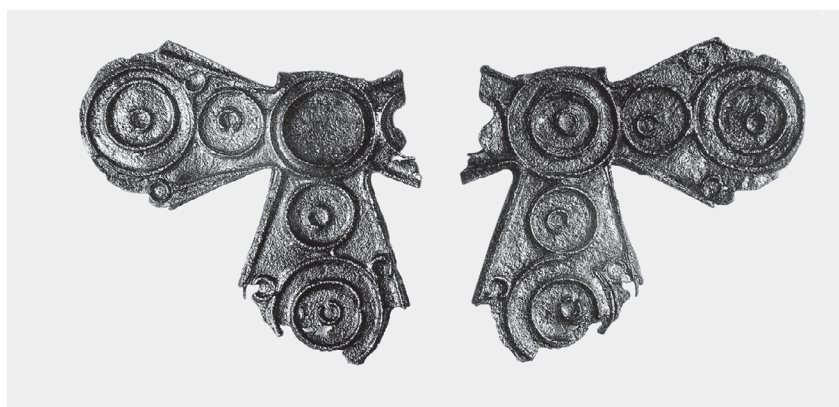
Kao paralele navodi jedan luksuzni križ iz Soluna te križ otkriven na prostoru rimskih terma u Varni. U literaturi na koju se Burić poziva, križ iz Varne datiran je u širi vremenski okvir 10. – 12. stoljeća i to na osnovi analogija s križevima iz Plovdiva i Diadova, također u Bugarskoj. Povezujući križ iz Varne s putaljskim križem, a posebice zbog datacije solunskog križa, on i za Varnu predlaže okvirnu dataciju u 12. stoljeće.

Za nepotpuni križ s Ležajića glavice u Đevrskama može se pretpostaviti da je grobni nalaz (sl. 2). Nažalost, riječ je o groblju nestručno istraživanom krajem 19. i početkom 20. stoljeća od strane Vladimira Ardalića, povjerenika Hrvatskog starinarskog društva u Kninu. Ostali predmeti koji od tamo potječu mogu se datirati u širokom vremenskom rasponu od kraja 9. sve do kraja 14. stoljeća i ne omogućavaju užu dataciju groblja, pa time ni pronađenog križa³¹. Stoga je i on opredijeljen u skladu s putaljskim nalazom.

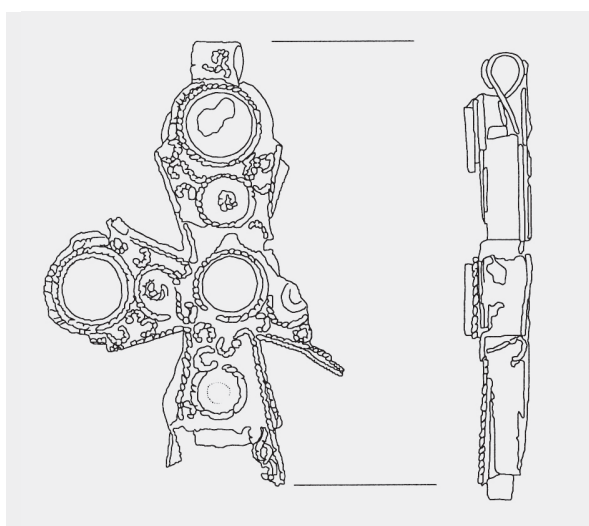
Primjerak iz Tučepa otkriven je u okviru sustavnih arheoloških iskopavanja, na popločanju u južnom dijelu crkve sv. Jurja³² (sl. 3). Gradnja crkve, pa time i najstarija faza srednjovjekovnih ukopa uz nju, datirana je u 12. – 13. stoljeće, pretpostavljam uglavnom zbog križa jer drugih jačih argumenata za predloženu dataciju nije bilo. Pojedini autori, koji su kasnije pisali o crkvi, s pravom pretpostavljaju

³¹ O groblju na Ležajića glavici u Đevrskama vidi: D. JELOVINA, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*. Split, 1976, str. 43-44. – M. PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*. Split, 2009, str. 53-54.

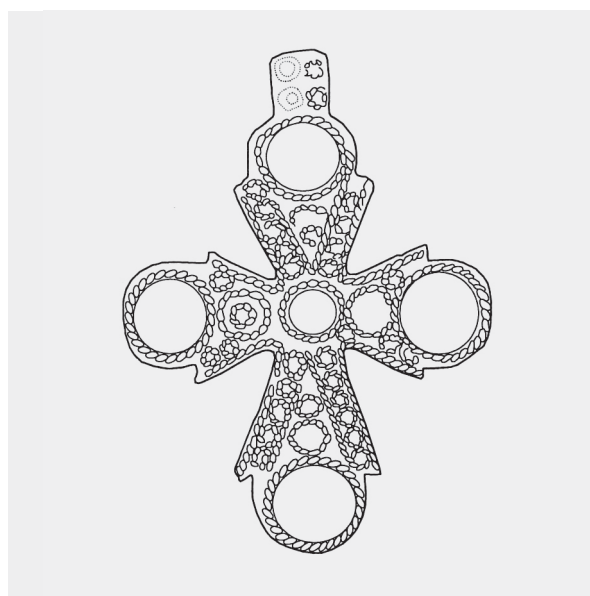
³² S. BOŽEK, Srednjovjekovno groblje kod crkve sv. Jurja, str. 69.

sl. 3. Tučepi, Sv. Jure (prema: T. Burić).

sl. 4. Szentes, Nagytöke - Jámorhalom (crtež: M. Marković, prema: P. Langó, A. Türk).

sl. 5. Varna, rimske terme (crtež: M. Marković, prema: L. Dončeva Petkova).

da je ona ranijeg postanka³³. O lokalitetu će kasnije biti više riječi s obzirom na zanimljive nalaze naki-ta u starijem sloju grobova koji također upućuju na mogućnost drukčijeg vremenskog opredjeljivanja.

Od razdoblja devedesetih godina prošlog stoljeća, kada su pronađeni i publicirani križevi s Putalja i iz Tučepa, broj njima srodnih primjeraka narastao je na ukupno 38, a mnogi potječu iz pouzdano datiranih arheoloških slojeva i grobova. Nedavno su se skupinom o kojoj je riječ detaljno pozabavili P. Langó i A. Türk povodom jednog starog nalaza s groblja Szentes-Nagytöke-Jámorhalom smještenog na jugoistoku današnje Mađarske (sl. 4)³⁴.

³³ A. GAMULIN, Istražni i zaštitni konzervatorski radovi na crkvi sv. Jurja u Tučepima, *Makarsko primorje* 2, Makarska, 1995, str. 14, bilj 24. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. Sv. 3. *Korpus arhitekture Srednja Dalmacija*. Split, 2011, str. 485-487.

Budući da se križevi ovog tipa pojavljuju u dvije inačice (s jednostrukom i s dvostrukom pločicom) i nemaju mehanizam za otvaranje niti šarnir poput drugih bizantskih križeva, autori smatraju da najveći broj njih nije bio u funkciji enkolpija (relikvijara), već da je riječ o pektoralnim križevima. Za cijelu skupinu stoga predlažu naziv *pektoralni križevi tipa Varna* prema prvom pronađenom i već spominjanom primjerku s položaja rimskih terma u Varni (sl. 5)³⁵.

Ovdje ukratko prenosim i ostale zaključke do kojih su došli. Radi se, naime, o karakterističnoj skupini križeva veoma popularnoj u sjeverozapadnim bizantskim regijama, osobito na istočnom Balkanu. Gotovo 50 % primjeraka pronađeno je na

³⁴ P. LANGÓ - A. TÜRK, The 11th-century pectoral cross with filigree (spiral-beaded wire) decoration from Szentes-Nagytöke and its circle, u: *Eurika, In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*, (ur. V. Grigorov, M. Daskalov, E. Komagarova-Balinova), Sofija, 2009, str. 495-523.

³⁵ P. LANGÓ - A. TÜRK, The 11th-century pectoral cross, str. 505. U vezi s funkcijom ukazujem na zanimljiv nalaz koji se čuva u župnoj crkvi u Grobniku. Riječ je o brončanom križu tipa Varna s jednostrukom pločicom manjih dimenzija (nisu navedene) koji je pronađen unutar većeg enkolpija. S obzirom na upitnost podrijetla spomenutog nalaza (riječ je o poklonu grobničkoj crkvi od strane Kraljevske zemaljske vlade iz 1895. godine), ne uzimam ga u razmatranje (usp. S. PAVIČIĆ, *Križevi iz fundusa Hrvatskoga povijesnog muzeja*. Katalog muzejskih zbirki XXV, (ur. J. Tomičić), Zagreb, 1994, str. 61, kat. br. 12).

sl. 6. Norbogards park
(crtež: M. Marković, prema: P. Langó, A. Türk).

teritoriju današnje Bugarske i donjeg rumunjskog Podunavlja, posebno u Dobrudži. Pojedinačni primjerci pojavljuju se u Ukrajini, krimskom Hersonu, Dalmaciji, Grčkoj, Konstantinopolu, Karpatskoj kotlini i Švedskoj. Ukazujem i na tri nalaza koja Langó i Türk ne donose u svom popisu; Demir Kapiju u Makedoniji³⁶, Venosu u provinciji Potenza³⁷ i Santa Severinu u Kalabriji³⁸. U datacijskom smislu, osobito je zanimljiv nalaz iz Švedske (Norbogsgards park) gdje se jedan križ pojavljuje u grobu zajedno s novcem prve polovine 11. stoljeća, a i većina ostalih priloga u tom grobu odgovara vremenu pronađenog novca (sl. 6)³⁹.

³⁶ Krak križa iz Demir Kapije sekundarno je uporabljen kao privjesak tzv. naušnice trepetljike (usp. E. MAHEBA, *Средњовековен накит од Македонија*, Скопје, 1992, str. 162, T. 30, бр. 31/142).

³⁷ L' incidenza urbana e sociale del Christianesimo, u: *Il Museo Archeologico Nazionale di Venosa a cura di Mariarosaria Salvatore*, 1991, str. 281. Križ je pronađen u grobnici u lijevom brodu bazilike unutar opatije sv. Trojstva, ali ne raspoložem podacima o točnim okolnosti otkrića. Vrijeme osnutka opatije nije precizno utvrđeno, pretpostavlja se da potječe iz 8. stoljeća, a dvojbeni izvor *Chronicon Cavense* stavlja taj događaj u 945. godinu. U citiranom katalogu križ je datiran u 8. - 9. stoljeće.

³⁸ G. LEONE, Le testimonianze figurative gli encolpia cruciformi, u: *La Calabria tirrenica nell'antichità: nuovi documenti e problematiche storiche / Atti del Convegno (Rende 23-25 novembre 2000)*, (ur. G. De Sensi Sestito), Catanzaro, 2008, str. 639-702, fig. 4.

³⁹ Podatke o nalazu preuzimam iz P. LANGÓ - A. TÜRK, The 11th-century pectoral cross, str. 509. Grobni nalaz je cjelovito objavljen u: J. STAECKER, Rex regnum

Groblje Szentes-Nagytóke-Jámborhalom u uporabi je već od prve polovine ili sredine 10. stoljeća sve do kraja treće četvrtine 11. stoljeća, pa u tim okvirima treba vrednovati i pektoral iz groba 6. Langó i Türk dovode ga u vezu s poglavicom Ajtonyjem, koji je sa svojim plemenom obitavao upravo u regiji oko Szentesa, a prema pisanim izvorima primio je istočno kršćanstvo u Vidinu u Bugarskoj. Njegova politička moć odražava se u činjenici da se najduže, sve do 1028. godine, opirao pokušajima centralizacije Stjepana I. Arpadovića⁴⁰. Tako bi se i nalaz iz Szentesa mogao datirati u prvu polovinu 11. stoljeća. No za vremensko opredjeljivanje cijele skupine najvažniji su ipak bugarski križevi na što ukazuju Langó i Türk prenoseći zaključke do kojih je Lj. Dončeva Petkova došla 2000. godine. Pektoralni križevi tipa Varna najčešći su nalaz upravo u arheološki dobro istraženim naseljima Dobrudže i sjeveroistočne Bugarske koja bivaju uništena tijekom napada Pečenega tridesetih godina 11. stoljeća⁴¹. Dončeva Petkova smatra da je 1036. godina *terminus ante quem* za uporabu ove vrste predmeta, što potvrđuju i slojevi registrirani u istovremenim bizantskim utvrdama (Dervent, Dinogetia, Pauil Lui Soare). Stoga ih datira u veoma kratko vremensko razdoblje od početka 11. stoljeća do 1036. godine te samo u nekoliko slučajeva dozvoljava smještanje u mlade vrijeme, ali ne kasnije od sredine 11. stoljeća. U najnovijoj monografiji iz 2012. godine, autorica uglavnom ponavlja iste zaključke⁴².

Na osnovi iznesenog, i za tri križa iz Dalmacije mora se pretpostaviti ranija datacija od one koju je predložio Burić, tj. oni pripadaju prvoj polovini 11. stoljeća. Treba ukazati i na to da se križevi s Putalja i iz Đevrsaka ubrajaju među luksuznije primjerke unutar skupine. Samo jedan primjerak je od zlata (Dinogetia – Garvan), dva su srebrna (Varna – rimske terme, Santa Severina), dva brončana pozlaćena

et dominus minorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Sweden, *Lund Studies in Medieval Archeology* 23, Lund, 1999. Nažalost, ne raspoložem tim člankom.

⁴⁰ P. LANGÓ - A. TÜRK, The 11th-century pectoral cross, str. 513.

⁴¹ Л. ДОНЧЕВА ПЕТКОВА, Кръстове-енколпиони с филиграйна украса, *Преславска книжовна школа*, 5, Шумен, 2000, str. 124-126.

⁴² Л. ДОНЧЕВА ПЕТКОВА, *Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX-XIV в.)*, София, 2011, str. 191-194. Ovu skupinu križeva autorica određuje kao tip 1.3.3.1.

(Dervent, Venosa) i četiri brončana posebrena (uz naša dva još švedski primjerak i križ s utvrde Car Asen u Bugarskoj). Unatoč velikoj koncentraciji nalaza u bugarsko-rumunjskom Podunavlju, pojava pektorala tipa Varna ne može se tumačiti kao provincijski fenomen na što upućuje primjerak otkriven u prijestolnici Konstantinopolu, pa ih se mora smatrati izvorno bizantskim produktima. Bizantsko podrijetlo većine primjeraka potvrđuje i grčki natpis na aversu križa s bugarskoga groblja Peruštica (Červenata cerkva) na kojem se čita *ΓΕΟΡΓΙΟ(C)*.

Druga skupina – tzv. sirijsko-palestinski križevi (križevi tipa Sveta Zemlja)

Drugoj skupini pripadaju svi ostali gore navedeni križevi koji su se donedavno klasificirali kao sirijski, sirijsko-palestinski, bliskoistočni ili jednostavno kao križevi tipa Sveta Zemlja. Svi ti nazivi podrazumijevali su njihovo podrijetlo. Danas se nazivaju prikladnijim imenom *bizantski relikvijarni križevi* jer je spoznato da osim sa sirijsko-palestinskog prostora, pojedine skupine potječu iz Konstantinopola i Anadolije⁴³. Porast broja nalaza na europskom teritoriju unutar bivšeg Bizantskog Carstva omogućio je identifikaciju lokalne skupine križeva koji su, uz importirane primjerke, bili u uporabi na teritoriju Prvog Bugarskog Carstva u razdoblju od kasnog 9. do prve polovine 11. stoljeća. Potonji su proizvođeni u balkanskom Podunavlju⁴⁴.

U ikonografskom smislu, bizantski relikvijarni križevi dijele se u dvije skupine; u prvoj su zastupljeni križevi s tradicionalnom kršćanskom ikonografijom (kanonski prikaz raspetog Krista na aversu i Bogorodice (*Theotokos*) na reversu), a u drugoj oni s apstraktno-simboličnom ikonografijom koja uključuje motiv križa, Bogorodicu, svece u orantskom položaju i, vrlo rijetko, Krista⁴⁵. Prema načinu izvedbe motiva dijele se na križeve s urezanim i križeve s reljefnim prikazom. Oba tipa su u najširoj uporabi u 10. i 11. stoljeću.

sl. 7. Nin, Sv. Križ (prema: J. Belošević).

a) Relikvijarni križevi s urezanim prikazom i apstraktno-simboličnom ikonografijom

Ovoj skupini pripadaju enkolpiji iz groba 188 uz crkvu Sv. Križa u Ninu, iz jednog groba uz crkvu sv. Marte u Bijaćima i s Crkvine u Halapiću. Potpun je samo ninski križ, dok su od preostala dva poznate stražnje polovice (reversi). Na aversu križa iz Nina prikazan je sv. Ivan apostol u orantskom položaju o čemu svjedoči natpis *HOAHC*, a riječ je o jednom od najčešćih prikaza na ovom tipu relikvijara⁴⁶. Na reversu se nalazi Bogorodica s Kristom (*Theotokos Kyriotissa*) i dva neidentificirana sveca zaštitnika. Iznad glave Bogorodice je urezan natpis *MIP ΘV* (*Μήτηρ Θεου*). Prema Lj. Dončevoj Petkovej, srodni križevi iz Bugarske (tip 1.1.1.2.13.1) mogu se vremenski opredijeliti u kraj 10. i tijekom 11. stoljeća (Hisara, Pirdop, Novakovsko kale, Veliki Preslav i jedan primjerak s nepoznatog nalazišta) (sl. 7a i 7b)⁴⁷.

Na reversu križa iz Halapića prikazana je Bogorodica (*Theotokos Orans*) s iznad glave urezanim natpisom istovjetnim onom na reversu prethodnog primjerka *MIP ΘV*. Na vodoravnim krakovima nalaze se poprsja dvaju neimenovanih svetaca ili arkanđela. Na srodnim primjercima najčešće su prikazani

⁴³ A. PESKOVA, Byzantine pendant reliquary-crosses from the territory of Medieval Rus', u: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*, (ur. M. Salamon, M. Woloszyn, A. Musin, P. Špehar), Krakow - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 2012, str. 403.

⁴⁴ A. PESKOVA, Byzantine pendant reliquary-crosses, str. 404.

⁴⁵ A. PESKOVA, Byzantine pendant reliquary-crosses, str. 404.

⁴⁶ A. PESKOVA, Byzantine pendant reliquary-crosses, str. 413

⁴⁷ Л. ДОНЧЕВА ПЕТКОВА, *Средновековни кръстове-енколпиони*, str. 367-368.

sl. 8. Halapić, Crkvina (prema: A. Piteša).

apostoli sv. Petar, sv. Pavao ili sv. Ivan, ali također i arkandeli Mihael i Gabriel⁴⁸. S obzirom na sličnost prikaza, teško se mogu identificirati bez natpisa koji upravo na križu iz Halapića, kao uostalom i na ninskom primjerku, nedostaju. Imajući u vidu nekoliko analognih križeva, u slučaju Halapića vjerojatno je riječ o arkandelima Gabrijelu i Mihaelu⁴⁹. Lj. Dončeva Petkova donosi tri slična enkolpija iz Bugarske (Veliko Tarnovo, Sevlievo, križ s nepoznatog nalazišta pohranjen u muzeju u Plovdivu) kakvi obično na aversu imaju prikaz Kristova raspuća (tip. 1.1.1.2.6.), a opredjeljuju se u kraj 10. i u 11. stoljeće (sl. 8)⁵⁰.

Križu iz Halapića srodan je revers enkolpija iz Bijaća s prikazom Bogorodice s Kristom (*Theotokos Kyriotissa*). Iznad glave Bogorodice također je urezan natpis ΜΡ ΘΥ, a sa svake strane glave po jedan križ. Iznad glave Krista urezan je kristogram ΙC ΧC (Ιησους Χριστος). Na vodoravnim krakovima križa prikazana su poprsja sv. Nikole i sv. Jurja, što potvrđuju natpisi Ο ΑΓΗΟΣ ΝΗΙΟΛΑΙΟΣ i Ο ΑΓΗΟΣ ΓΝΟΡΓΗC (sl. 9)⁵¹.

⁴⁸ A. PESKOVA, Byzantine pendant reliquary-crosses, str. 413.

⁴⁹ A. PITEŠA, *Katalog nalaza*, str. 137.

⁵⁰ Л. ДОНЧЕВА ПЕТКОВА, *Средновековни кръстове-енколпиони*, str. 360.

⁵¹ A. PITEŠA, *Katalog nalaza*, str. 133-134.

sl. 9. Bijaći, Sv. Marta (prema: A. Piteša).

Sva tri enkolpija, na osnovi oblika, stilskih karakteristika i ikonografije, mogu se povezati s većim brojem nedavno publiciranih relikvijarnih križeva iz zbirke Hanenko (danas u Nacionalnom muzeju Ukrajine), kojima se pretpostavlja bliskoistočno radioničko podrijetlo, a vremenski se smještaju u 10. i 11. stoljeće⁵².

U kronološkom smislu najznačajniji je križ iz groba 188 uz crkvu Sv. Križa u Ninu. J. Belošević okvirno ga datira u rasponu od 10. do 12. stoljeća, a sloj grobova iz kojih potječe u 10. i 11. stoljeće⁵³. Polovica enkolpija iz groba uz crkvu sv. Marte u Bijaćima otkrivena je zajedno s jednim običnim brončanim križićem-privjeskom i okovom korica mača. Okov korica mača je u literaturi opredjeljivan u rasponu od prijelaza 9./10. do kraja 11. stoljeća⁵⁴. Obični križić-privjesak može se pak dovesti

⁵² A. A. ПЕСКОВА - А. В. СТРЮКОВА, *Христианские древности Византии в „сирийской коллекции“ Б. И. и В. Н. Ханенко*. Санкт Петербург - Киев, 2012, str. 60-110.

⁵³ J. BELOŠEVIĆ, Ranosrednjovjekovno groblje u okolišu crkve sv. Križa, str. 145-146.

⁵⁴ Z. VINSKI, Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 13, Split, 1983, str. 28. – *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 190 (kat. br. IV, 14). – M. PETRINEC, Zapažanja o poslijekarolinškom oružju, str. 108. Okov donekle naliči okovima s ukrasom u obliku palmete rasprostranjenim na istočnoslavenskim i zapadnoslavenskim područjima, ali se od njih bitno razlikuje u donjem dijelu. Ti okovi dijele se u dvije skupine; starija je opredijeljena u rasponu od 980. do 1050. godine, a mlađa u 11. i 12. stoljeće. Usp. P. SIKORA, Früh mittelalterliche Ortbänder bei West- und Ostslawen, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Jahrgang 31, Bonn, 2003, str. 26-27.

sl. 10. Solin, nepoznati lokalitet (prema: A. Piteša).

u vezu s neukrašenim ili jednostavno ukrašenim brončanim križićima široko rasprostranjenim na istočnom i dijelu zapadnog Balkana, ali također i u Karpatskoj kotlini tijekom 10. i 11. stoljeća⁵⁵. Grob iz Bijaća najvjerojatnije pripada 11. stoljeću. Arheološki kontekst križa iz Halapića nepoznat je, ali se, s obzirom na okolnosti otkrića, može pretpostaviti da potječe iz groba.

Zaključujem da i ova tri križa treba vremenski opredijeliti u 11. stoljeće, s težištem na prvoj polovini toga stoljeća odnosno do kraja njegove druge trećine.

b) Relikvijarni križevi s tradicionalnom kršćanskom ikonografijom i reljefnim prikazom

Dva primjerka potječu iz Solina, a jedan s Otrisa. Gotovo u potpunosti je sačuvan relikvijarni križ otkriven u grobu 4 uz južni zid ranoromaničke bazilike sv. Petra i Mojsija na položaju Šuplja crkva. Negdje s područja Solina potječe i veoma izlizana i naknadno probušena prednja strana još jednog sličnog križa. Otreški križ pronađen je u grobu 2/1983 u kojem je bila ukopana žena. Drugih nalaza u grobu nije bilo⁵⁶.

⁵⁵ Á. BOLLÓK, Byzantine Missions among the Magyars during the later 10th century?, u: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*, (ur. M. Salamon, M. Woloszyn, A. Musin, P. Špehar), Krakow - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 2012, str. 131-144.

⁵⁶ Križ je neobjavljen. Na podatku zahvaljujem M. Zekanu.

Svi pripadaju brojnoj skupini s tradicionalnom kršćanskom ikonografijom – kanonskim prikazom Kristovog raspeća na aversu i Bogorodicom na reversu. Skupinu karakterizira raspeti Krist koji nosi *colobium*, iznad njega se nalaze simboli sunca i mjeseca, a ispod njega glava Adama⁵⁷. S obzirom na ikonografski prikaz Bogorodice, ti križevi se mogu podijeliti u tri tipa; *Kyriotissa*, *Orans* i *Hodegetria*. Na krakovima križeva se, uz Bogorodicu, pojavljuju četiri evanđelista u kružnicama. Solinski križevi i primjerak iz Otrisa pripadaju tipu s Bogorodicom *Orans* koji pak ima četiri podtipa i svi su karakteristični za prostor balkanskog Podunavlja⁵⁸. Riječ je o minijaturnim križevima izvedenim u reljefu i s reduciranom kompozicijom u odnosu na primjerke većeg formata. I dok se na solinskom križu s nepoznatog položaja tek razaznaje raspeti Krist, na primjerku sa Šuplje crkve može se uočiti više detalja (sl. 10, 11).

Na aversu je prikaz Raspeća. Krist nosi kolobij, glava mu je optočena nimбом, a iznad glave stoji reljefno izveden križ. Bogorodica je u orantskom položaju s uzdignutim rukama, glava joj je okružena nimбом, a odjevena je u hiton. Za ovaj križić moglo bi se navesti mnogo analogija. Najbliži je tipu 1.1.1.4.17 po Lj. Dončevoj Petkovojoj⁵⁹. Taj tip datira se u 10. i početak 11. stoljeća.

Veoma srodni prikazi su i na otreškom križu s tim da je na vodoravnim krakovima reversa ovoga primjerka urezan natpis. S lijeve strane Bogorodice *MP (Μήτηρ)*, a s desne slovo *X* i još jedno slovo koje se ne raspoznaje (sl. 12).

Zanimljivo je naglasiti da se ponekad minijaturni križevi, poput solinskih i otreškog, nalaze unutar većih enkolpija kao što je to slučaj kod nedavno otkrivenog primjerka s Podgrađa kod Benkovca (Asseria)⁶⁰. U Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika čuva se i jedan relikvijarni križ tzv. kijevskog tipa unutar kojeg je bio manji križ također iz balkansko-podunavske skupine. Oba križa je objavio i datirao u 11. stoljeće V. Pucko 1987. godine⁶¹. No

⁵⁷ A. PESKOVA, Byzantine pendant reliquary-crosses, str. 404.

⁵⁸ A. PESKOVA, Byzantine pendant reliquary-crosses, str. 405-410.

⁵⁹ Л. ДОНЧЕВА ПЕТКОВА, *Средновековни кръстове-енколпиони*, str. 402.

⁶⁰ Primjerak iz Podgrađa nije publiciran. Zahvaljujem dr. sc. Mati Ilkiću na podatku.

⁶¹ V. PUCKO, Kijevski enkolpion iz okolice Knina, *Pri-lozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, Split, 1986-1987, str. 50.

sl. 11. Solin, Šuplja crkva, grob 4 (foto: A. Z. Alajbeg).

ovdje ih ostavljam po strani s obzirom na to da su im okolnosti otkrića nepoznate te je upitno potječu li uopće iz Dalmacije. U vezi s prikazom na aversu križa sa Šuplje crkve, navodim i križić-privjesak s groblja Grudine u Čipuljiću kod Bugojna s potpuno istovjetnim prikazom raspetog Krista također s križem iznad glave, nimbom i kolobijem⁶².

Uz križ u grobu 4 na Šupljoj crkvi pronađene su i željezne ostruge sa završetkom krakova u obliku dvostruke ušice, koje pripadaju tipu karakterističnom za 11. stoljeće⁶³.

Kod ovih ostruga zamjetno je tek neznatno povijanje šiljka u odnosu na ostružni luk te se mogu datirati oko sredine 11. stoljeća. One stoje na prijelazu između ostruga karakterističnih za prvu polovinu 11. stoljeća, kod kojih je šiljak potpuno u ravnini s ostružnim lukom, i ostruga s kraja druge trećine 11. stoljeća kod kojih je šiljak jače izvijen u odnosu na ostružni luk. Kako se podizanje ranoromaničke bazilike na Šupljoj crkvi obično datira oko sredine 11. stoljeća, a grob je ukopan vjerojatno nedugo potom, cijeli nalaz treba sukladno i vremenski opredijeliti. Time se i za ovu skupinu križeva potvrđuje datacija u prvu polovinu, odnosno do kraja druge trećine 11. stoljeća.

Na kraju ukazujem na podatak o dva bosanska brončana križa-enkolpija s prikazom Raspeća i Bo-

sl. 12. Otres, grob 2/1983 (foto: A. Jurčević).

gorodice *Orans* koji donosi N. Miletić⁶⁴. Navodi da su pronađeni unutar crkvenih građevina u Haljinićima kod Kaknja i Kumjenovićima kod Ustikotline. Opredjeljuje ih kao jednostavne inačice luksuznih tipova tzv. palestinskih križeva na osnovi čega zaključujem da pripadaju nekom od tipova ovdje izdvojene druge skupine.

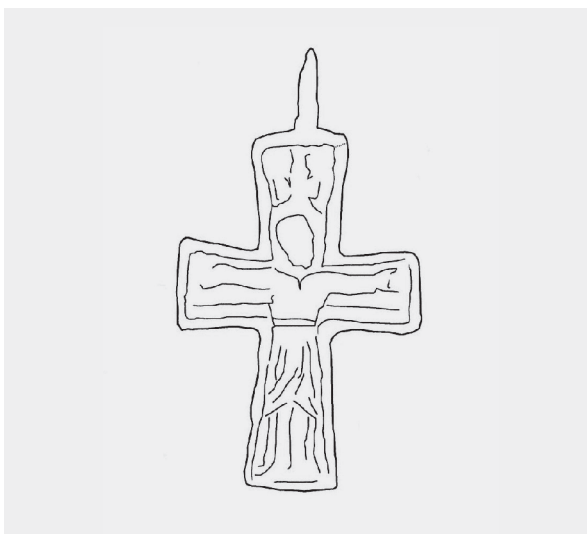
Kratak osvrt na križeve-privjeske

Obični brončani križevi-privjesci dosad su u tri slučaja registrirani kao grobni nalazi. Križ iz Čipuljića kod Bugojna nosi reljefni prikaz raspetog Krista, dok je u slučaju križeva s groblja uz Sv. Martu u Bijaćima i iz groba 55 u Radašinovcima riječ o neukrašenim primjercima. Široko su rasprostranjeni na svim bizantskim područjima na Balkanu gdje

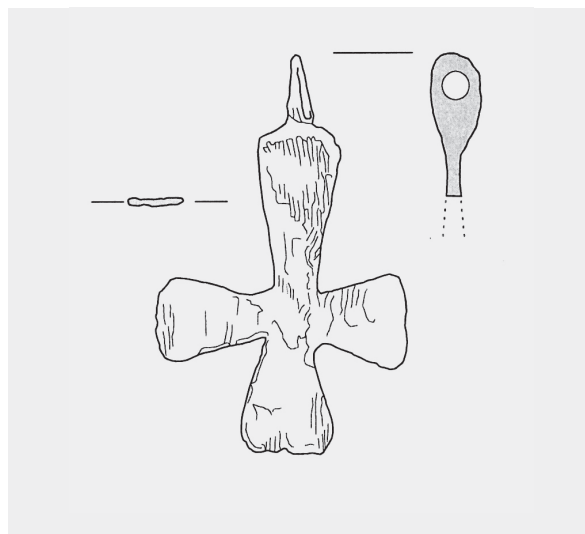
⁶² N. MILETIĆ, *Bosna i Hercegovina u doba Karolinga*, str. 12.

⁶³ M. PETRINEC, Zapažanja o poslijekarolinškom oružju, str. 90.

⁶⁴ N. MILETIĆ, Resultate der neueren archäologischen Untersuchungen des frühen Mittelalters in Bosnien und Herzegowina, *Balcanoslavica* 9, Prilep, 1980, str. 49. Križevi nisu slikovno objavljeni.

sl. 13. Čipuljić, grobni nalaz (crtež: M. Marković, prema: N. Miletić).

sl. 15. Radašinovci, vinogradine, grob 55 (crtež: M. Marković, prema: M. Jurić).

sl. 14. Bijaći, Sv. Marta (foto: A. Z. Alajbeg)

se okvirno datiraju u 10. i 11. stoljeće, a pronađen je i znatan broj kalupa koji potvrđuje njihovu lokalnu proizvodnju (sl. 13, 14, 15)⁶⁵.

Ovi jednostavni križevi mogu se povezati i sa sličnim nalazima s bjelobrdskih grobalja Karpatske kotline gdje ih je dosad otkriveno šezdesetak⁶⁶. Veći

dio datibilnih primjeraka potječe iz 11. stoljeća, ali se nekolicina sa sigurnošću može datirati u drugu polovinu 10. stoljeća. Nekoliko ih je s područja današnje sjeverne Hrvatske (Popovec – Bregi, Kloštar Podravski – Pijeski, Velika Horvatska i Vukovar – Lijeva bara)⁶⁷. Primjerci iz grobova 378 i 388 s Lijeve bare datirani su u prva desetljeća 11. stoljeća⁶⁸. U mađarskoj arheološkoj literaturi ovi su nalazi razmatrani u kontekstu širenja kršćanstva, odnosno pretpostavljalo se da svjedoče o bizantskoj misionarskoj aktivnosti prije vremena Stjepana I. Nedavno je skupinu u razmatranje uzeo Á. Bollók te došao do zaključka da bi bilo dvojbeno zaključiti da ti križevi sami po sebi potvrđuju službenu bizantsku misiju u drugoj polovini 10. stoljeća⁶⁹. On smatra da su ih u Karpatsku kotlinu donijeli pojedinci ili su ih izradili majstori stranog podrijetla koji su bili svjesni njihova značenja. Lokalnu izradu križeva-privjesaka potvrđuje i kalup pronađen u Sisku u koritu rijeke Kupe⁷⁰. Ostavljam ovdje po strani problematiku vezanu uz pojavu tih križeva

⁶⁵ J. HENNING, Catalogue of archaeological finds from Pliska, u: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol. 2. *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, (ur. J. Henning), Berlin - New York, 2007, str. 680, T. 9, 99. – V. BIKIĆ, *Vizantijski nakit u Srbiji, Modeli i nasleđe*. Beograd, 2010, str. 139, sl. 100. – Л. ДОНЧЕВА ПЕТКОВА, *Средновековни крѣстове-енколтиони*, str. 274-287. – S. DONCHEVA, *Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry Craftmanship in Bulgaria in Middle Ages*. Saarbrücken, 2012, str. 60, 66, sl. IV/3a-b, str. 67, sl. IV/5.

⁶⁶ Á. BOLLÓK, *Byzantine Missions among the Magyars*, str. 131-144.

⁶⁷ Z. VINSKI, O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, n. s., sv. 4, Zagreb, 1971, str. 53-54, T. IV, 1-4.

⁶⁸ Ž. DEMO, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdске kulture: Vukovar - Lijeva bara (X. - XI. stoljeće) / An Early Medieval Cemetery of Bijelo Brdo Culture: Vukovar - Lijeva bara (10th-11th Centuries)*, Zagreb, 2009, str. 324-325, 330-33, 479.

⁶⁹ Á. BOLLÓK, *Byzantine Missions among the Magyars*, str. 140.

⁷⁰ Z. VINSKI, O postojanju radionica, str. 50-53.

na grobljima Karpatske kotline. Ipak, naglašavam da je kršćanstvo, barem što se zapadne Panonije tiče, zasvjedočeno mnogo ranije te se groblja toga prostora ne mogu u potpunosti interpretirati kao poganska⁷¹. Kada su u pitanju križevi-privjesci iz Dalmacije, njih treba sagledati u istom kontekstu kao i ostale bizantske križeve o kojima je ovdje bilo riječi. Za našu temu bitno je da se i oni s popriličnom sigurnošću mogu vremenski opredijeliti u drugu polovinu 10. i prvu polovinu 11. stoljeća.

Nakit

Dosadašnji pokušaji ukazivanja na bizantsko podrijetlo pojedinih tipova nakita u domaćoj arheološkoj literaturi bili su pretežito ograničeni na ranobizantsko razdoblje, odnosno na nalaze u tzv. poganskom horizontu grobova, a i tu ne postoji jedinstveni stav o tome je li riječ o proizvodima koji dokazuju kontinuitet iz kasne antike ili o suvremenoj bizantskoj produkciji⁷².

Kada je u pitanju mlađi horizont grobalja (u literaturi najčešće označen kao *horizont s kršćanskim značajkama pokapanja* ili *dalmatinsko-hrvatska kulturna skupina*) o tome gotovo i nije bilo riječi. Rasprava se uglavnom vodila oko pitanja jesu li nakitni oblici toga sloja domaći *starohrvatski* proizvodi ili proizvodi zlatarskih radionica gradova bizantske Dalmacije. Raspravljajući o grobovima *prvih dvaju kršćanskih stoljeća* Karaman kaže: *...Samo što se ne radi više o predmetima koji su uvezeni iz Bizanta ili su u naše strane dospjeli iz Ugarske, kao u grobovima VIII stoljeća, već su sada u tim grobovima, kako se po svemu čini, proizvodi domaćih zlatara*⁷³. Premda ukazuje na izravni bizantski

utjecaj na stvaranje domaće materijalne kulture, D. Jelovina zaključuje: *...Bez obzira na to odakle je poticaj za stvaranje ovakvih oblika nakita mogao doći, bogati fond nalaza nakita, ratničke opreme i oruđa na tijesnom prostoru između rijeka Zrmanje i Cetine nesumnjivo govori o postojanju domaćih radionica*⁷⁴. Odmak od takvog načina razmišljanja prvi je učinio N. Jakšić⁷⁵. On smatra da je nakit, a osobito kvalitetni zlatarski proizvodi, neosporno podrijetlom iz gradskih zlatarskih radionica. Ukazuje na recepciju suvremenog stilskog izričaja na hrvatskom prostoru koji se odražava u arhitekturi, skulpturi i likovnoj umjetnosti, pa to primjenjuje i na nakit. Stoga inventar grobova o kojima je ovdje riječ naziva romaničkim čime ga povezuje sa suvremenim umjetničkim stilom Zapada, a time određuje i vremensko opredjeljivanje u 12. i 13. stoljeće. Zaključke nastoji poduprijeti arheološkim argumentima, odnosno analizom stratigrafije grobalja na Begovači u Biljanima Donjim i uz crkvu Sv. Spasa u Cetini⁷⁶. Prijedlog visoke datacije *dalmatinsko-hrvatske skupine* u domaćoj arheološkoj literaturi uglavnom nije prihvaćen, a to uostalom potvrđuju i mnoga novija sustavno provedena arheološka iskopavanja, o čemu više kasnije. No, čak ako se zanemari vremensko opredjeljivanje u 12. i 13. stoljeće, smatram da je naziv, kojim se nakit grobalja *dalmatinsko-hrvatske skupine* povezuje sa zapadnim umjetničkim stilom, potpuno nepri-mjeren. S Jakšićem bih se mogla složiti po pitanju radionica na što sam već ukazala u nekim svojim ranijim radovima⁷⁷. Kvalitetni zlatarski proizvodi s *dalmatinsko-hrvatskih* grobalja vezani su uz vladajuću sloj, pa je vrlo vjerojatno da su proizvođeni u

⁷¹ O ranijoj misionarskoj djelatnosti u sjevernoj Hrvatskoj vidi: K. FILIPEC, Drvena crkva u Loboru - najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 37, Split, 2010, str. 51-59.

⁷² J. BELOŠEVIĆ, Bizantske naušnice grozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 23 (10)/1983-1984, Zadar, 1984, str. 41-60. – A. MILOŠEVIĆ, Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Vedrina kod Trilja i drugi nalazi sjekira tog vremena na području Hrvatske, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 20, Zagreb, 1987, str. 107-128. – A. MILOŠEVIĆ, Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije, *Diadora* 11, Zadar, 1989, str. 347-359.

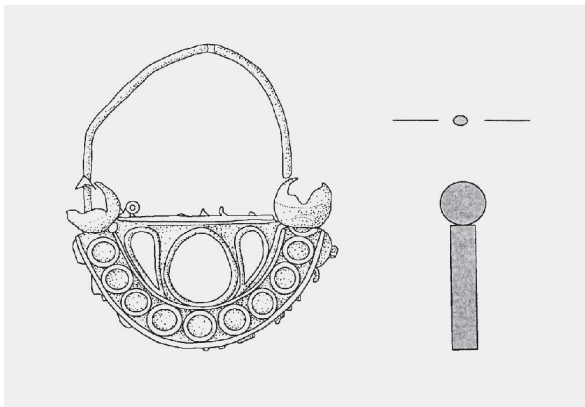
⁷³ L.J. KARAMAN, Iskopine društva „Bihaća“ u Mravincima, str. 32.

⁷⁴ D. JELOVINA, *Starohrvatske nekropole*, str. 89-90.

⁷⁵ N. JAKŠIĆ, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora* 11, Zadar, 1989, str. 407-433.

⁷⁶ N. JAKŠIĆ, Crkve na Begovači, str. 407-433. – N. JAKŠIĆ, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, Analiza, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 28, Split, 1996, str. 138-172.

⁷⁷ M. PETRINEC, Grob 29 na Crkvini u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 30, Split, 2003, str. 159-175. – M. PETRINEC, Srebrne sljepoočnicarke s Glavičina u Mravincima kraj Solina, *Opuscula Archaeologica* 27, Zagreb, 2003, str. 529-542. – M. PETRINEC, Metal objects of byzantine origine in medieval graves from Croatia, u: „Towards rewriting? New approaches to byzantine archaeology“ *Proceedings of the Symposium on byzantine art and archaeology*, Cracow, september 2008, (ur. P. L. Grotowski, S. Skrzyniarz), *Series Byzantina* 8, Warsaw, 2010, str. 197-212.

sl. 16. Tučepi, Sv. Jure, grob 4
(crtež: M. Marković, prema: S. Božek, A. Kunac).

sl. 17. Dalmacija, nepoznato nalazište
(foto: Arhiv MHAS).

gradskim radionicama ili eventualno od strane obučениh gradskih zlatara u okviru vladarskih sjedišta (rezidencija) o kojima su naše spoznaje zasad ograničene, a arheološki dokazi jedva da postoje⁷⁸. Došla sam i do zaključka da je velika srodnost oblika nakita i ukrasa na području ranoslavenskih država srednje i jugoistočne Europe povezana s bizantskim kulturnim krugom⁷⁹. Danas raspolazem s puno više argumenata u prilog toj pretpostavci. Ovdje ću se ograničiti samo na jedan, donedavna gotovo nepoznat i u literaturi nezapažen tip naušnica te ogrlice, aplikе i privjeske u sloju grobova *dalmatinsko-hrvatske skupine*.

Naušnice

U grobu 4, na već spominjanom lokalitetu uz crkvu sv. Jure u Tučepima, otkriven je par brončanih pozlaćenih lunulastih naušnica⁸⁰. Naušnice su izrađene kombinacijom lijevanja i tiještenja s evidentnim imitiranjem filigrana, granulacije i ažura. Lunula je fiksirana dvjema bočnim jagodama od brončanog lima između kojih se nalazi vodoravna žica kao gornji obrub lunule s ostatkom ukrasa na vanjskoj strani. Sredina lunule ukrašena je prošupljenim

diskom flankiranim dvama, također prošupljenim, izduženim kapljicastim ornamentima, a donji luk, načinjen od tiještenog lima, nosi deset apliciranih kružnica koje su bile ispunjene staklenom pastom ili bojom u imitaciji tehnike kloazoniranog emajla. Obod luka ukrašen je s deset sitnih bradavičastih ispupčenja postavljenih u osi s kružnicama apliciranim na luku (sl. 16).

Gotovo istovjetna naušnica nekad je bila pohranjena u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Danas više ne postoji, a u muzejskom arhivu sačuvana je fotografija na kojoj se vidi da je bila izložena u jednom od starih kninskih muzejskih postava (sl. 17)⁸¹.

Nažalost, nisu sačuvani podatci o okolnostima njezine nabave ili otkrića, o dimenzijama, materijalu pa čak niti o mjestu s kojeg potječe. Vjerojatno je bila nešto veća od tučepskih primjeraka jer je na luku lunule aplicirano 12 kružnica koje na obodu prati 13 bradavičastih ispupčenja. Zahvaljujući fotografiji, može se raspoznati i ukras na gornjem vodoravnom okviru lunule među bočnim jagodama, koji na tučepskim primjercima nije sačuvan. Riječ je o nizu prošupljenih trokutića.

U grobu 4, u Tučepima, bila je sahranjena djevojčica, a sam grob pripada starijem srednjovje-

⁷⁸ O vladarskim rezidencijama vidi: A. MILOŠEVIĆ, Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kraj Knina, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, (ur. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Split, 2002, str. 200-207. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*. Sv.1, str. 147-149.

⁷⁹ M. PETRINEC, Grob 29 na Crkvini u Biskupiji kod Knina, str. 167.

⁸⁰ S. BOŽEK, Srednjovjekovno groblje kod crkve sv. Jurja, str. 67, sl. 7-8. – S. BOŽEK - A. KUNAC, *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, str. 182 (kat. br. 245).

⁸¹ Naušnice su slabo vidljive na jednoj fotografiji u: L.J. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Zagreb, 1930, sl. 134. I ovdje je vjerojatno riječ o fotografiji izložaka u nekom od starih kninskih muzejskih postava.

kovnom sloju ukapanja na lokalitetu koji S. Božek opredjeljuje u 12. – 13. stoljeće⁸². Već sam naglasila kako smatram da je ta datacija problematična. Božek je pretpostavila da se groblje formira tek nakon izgradnje crkve čemu se suprotstavlja činjenica da se jedan od grobova starijeg sloja (grob 20) nalazi ispod južnog zida crkve⁸³. I to ne bi bio problem kada sadašnja crkva ne bi slijedila temelje prvotne građevine što je upravo slučaj u Tučepima. Crkva sv. Jure prvi put se spominje 1311. godine u imovniku župne crkve, ali sačuvanih dokumenata o njezinu izvornom izgledu nema kako u tom takom niti u znatno kasnijim spomenima iz 1627. i 1770. godine⁸⁴. Zanimljiv podatak donosi 1860. godine Antonio Lalich koji crkvu naziva *chiesa greca*⁸⁵. T. Marasović ukazao je, naime, na pridjev *grčki* koji se u narodu katkad koristi za obilježavanje najstarijih građevina srednjovjekovnog razdoblja. On smatra da su tom nazivu bliže asocijacije na bizantsku umjetnost ranoga srednjeg vijeka, najviše zbog prisutnosti kupole⁸⁶. Stoga bi se na osnovu Lalichevog određivanja tučepske crkve mogla pretpostaviti kupola koja je uklonjena u kasnom srednjem vijeku te zamijenjena svodom. T. Marasović i A. Gamulin naglašavaju kako se raspored ležena u unutrašnjosti crkve podudara s konstruktivnim sustavom predromaničke crkve sv. Nikole kraj Selaca na Braču, pa bi ona, prema tome, pripadala jednobrodnom kupolnom tipu karakterističnom za južnodalmatinsko područje u 11. stoljeću⁸⁷. Time se otvara mogućnost ranije datacije najstarijeg sloja grobova, pri čemu ne treba zaboraviti da iz 11. stoljeća potječe i pektoralni križ tipa Varna otkriven unutar crkve.

⁸² S. BOŽEK, Srednjovjekovno groblje kod crkve sv. Jurja, str. 77.

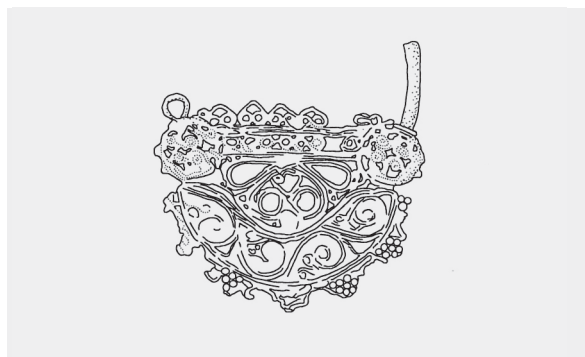
⁸³ S. BOŽEK, Srednjovjekovno groblje kod crkve sv. Jurja, str. 54, T. I i II.

⁸⁴ A. GAMULIN, Istražni i zaštitni konzervatorski radovi, str. 9-10. – M. TOMASOVIĆ, Srednjovjekovno nasljeđivanje antičkog prostora u Tučepima, *Makarsko primorje 2*, Makarska, 1995, str. 39-40.

⁸⁵ A. GAMULIN, Istražni i zaštitni konzervatorski radovi, str. 10.

⁸⁶ Tako navodi primjer crkve sv. Nikole Grčkog na Lopudu koji pripada južnodalmatinskom kupolnom tipu, a ukazuje i na opis trogirске crkve sv. Martina (sv. Barbare), koji potječe iz 18. stoljeća, a u kojem stoji da je bila sagrađena *na grčki način*. Usp. T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*. Sv. 1, str. 42.

⁸⁷ A. GAMULIN, Istražni i zaštitni konzervatorski radovi, str. 28. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*. Sv. 3, str. 437.

sl. 18. Otrant, južna Italija
(crtež: M. Marković, prema: C. D'Angela).

U kronološkom smislu veoma su značajne naušnice iz groba 4. One se mogu povezati sa skupinom pretežito luksuznih zlatnih i srebrnih bizantskih naušnica kakvih je dosad ukupno registrirano 139 (u 94 ansambla). Popis svih nalaza donosi 2010. godine P. Langó koji ih klasificira u četiri različita tipa i nekoliko podtipova⁸⁸. Prema toj klasifikaciji naši primjerci najbliži su podtipu 1c, koji je ujedno i najbrojniji, ali na osnovi nekih detalja mogli bi se povezati i s drugim Langóvim tipovima. S obzirom na to da među navedenim primjercima nema kronološke razlike, to i nije odviše značajno za našu temu. Premda je u većini slučajeva riječ o veoma raskošnim naušnicama od plemenitih metala, u Langóvom se popisu navodi i desetak brončanih primjeraka. Naušnicama koje se čuvaju u raznim zbirkama i galerijama Berlina, Münchena, Kessela i New Yorka nije poznato mjesto ni okolnosti otkrića, međutim znatan broj registriranih primjeraka ipak ima jasan arheološki kontekst. Što se rasprostranjenosti tiče, primjerci s poznatih nalazišta sugeriraju da je ovaj tip najpopularniji u široj regiji oko Konstantinopola, na Egejskom moru, na Siciliji i u južnoj Italiji te u južnim područjima Balkana. Sporadično se pojavljuju na Krimu i u Karpatskoj kotlini (sl. 18)⁸⁹.

Grobni nalazi iz Agija Trijade i Abdere u Grčkoj mogu se na osnovi ostalih predmeta smjestiti u 10. i 11. stoljeće⁹⁰. Grob 1880, u Korintu, datiran je u početak 11. stoljeća⁹¹. Obična bugarska groblja s jednostavnijim brončanim nalazima ovog tipa naušnica (Tuhovište, Ljubbenovo) datirana su u rasponu

⁸⁸ P. LANGO, Crescent-shaped Earrings with lower ornamental Band, u: *Byzanz: das Römerreich im Mittelalter*, (ur. F. Daim, J. Drauschke), Mainz, 2010, str. 369-410.

⁸⁹ P. LANGO, Crescent-shaped Earrings, str. 372.

⁹⁰ P. LANGO, Crescent-shaped Earrings, str. 373.

⁹¹ P. LANGO, Crescent-shaped Earrings, str. 374.

sl. 19. Kecel, Mađarska
(crtež: M. Marković, prema: P. Langó).

sl. 20. Mesonisi, Grčka
(crtež: M. Marković, prema: Byzantium & Arabs).

od 9. do 11. stoljeća, dok se malo groblje u Miševskom može datirati u 10. stoljeće⁹². Grob 93 iz Pliske datiran je u kraj 10. i prva desetljeća 11. stoljeća⁹³. Dataciju u drugu polovinu 10. ili početak 11. stoljeća potkrepljuju i nalazi naušnica iz grobova u Karpatskoj kotlini (Szentés – Szentlászló, Kecel, Gyula, Sárretudvari, Tiszaeszlár), a smatra se da ih tamo donose Mađari kao plijen osvojen u vojnim pohodima (sl. 19)⁹⁴.

U kronološkom smislu veoma je značajna jedna ostava iz sela Mesonisi kraj Rethimnona na Kreti s luksuznim naušnicama pronađenim s bizantskim novcem među kojim je najmlađi zlatni solid Konstantina VII. Porfirogeneta i Romana II., kovan između travnja 945. i studenog 959. godine⁹⁵. Ukapanje ostave datira se u 961. godinu, u doba bizantskog osvajanja Krete koju su od 824. godine držali Arapi. Kako je riječ o ostavi koja sadržava

kronološki i vjerski heterogene predmete 9. i 10. stoljeća, precizniju dataciju naušnica omogućavaju arapski natpisi na kufskom pismu registrirani na četiri primjerka. Na dva primjerka ispisan je zaziv blagoslova Alaha (*Baraka min Alah*), ali i ženska imena, Ajša i Zajnab, koja se odnose na vlasnice naušnica⁹⁶. Zazivi blagoslova Alaha i osobna imena vlasnika prisutni su na skupocjenim metalnim predmetima islamske umjetnosti već od 8. stoljeća, ali se u tom ranijem razdoblju pojavljuju odvojeno. Ujedinjene ih nalazimo tek u drugoj polovini odnosno krajem 10. stoljeća. Kretske naušnice najstariji su dosad registrirani takvi primjerci, a stil arapskog kufskog natpisa omogućava njihovu dataciju u početak druge polovine 10. stoljeća, odnosno u vrijeme bizantskog osvajanja Krete 961. godine (sl. 20)⁹⁷.

Vremensko opredjeljivanje oko sredine 10. stoljeća dodatno potvrđuju i, kretskima veoma srodne, naušnice iz tzv. preslavskog trezora otkrivenog u blizini ovoga grada koji je bio prijestolnica Prvog Bugarskog Carstva od 893. godine⁹⁸. Trezor sadržava srebrne *miliareisone* istih vladara kao i u slučaju kretske ostave (Konstantina VII. i Romana II.), koji su kovani u približno isto vrijeme, između 949. i 959. godine⁹⁹. Ukapanje preslavskog trezora dogodilo se najvjerojatnije u doba osvajanja grada od strane cara Ivana I. Cimiska 971. godine (sl. 21).

⁹² D. STOJANOVA SERAFIMOVA, Die neuentdeckte mittelalterliche Nekropole beim Dorf Tuchovište, Kreis Blagoevgrad, *Rapports du IIIe Congres International d'Archeologie International Slave* (Bratislava 7-14 Septembre 1975), sv. 1, Bratislava, 1979, str. 789-804. – Ж. Н. ВАЖАРОВА, *Славяни и Прабългари*. София, 1976, str. 297-311, 344.

⁹³ J. HENNING, Catalogue of archaeological finds from Pliska, str. 699, T. 19, 230.

⁹⁴ P. LANGÓ, Crescent-shaped Earrings, str. 371, 376, 378.

⁹⁵ The Treasure of Mesonisi, u: *Byzantium & Arabs*, katalog izložbe, Thessaloniki, 2011, str. 40-47. – A. BOSSELMAN RUICKBIE, Byzantinisch, Islamisch oder „Internationaler Stil“? Email- und Körbchenohrringe aus dem östlichem Mittelmeerraum, u: *Grenzgänge im östliche Mittelmeerraum, Byzanz und die islamische Welt vom 9. bis 13. Jahrhundert*, (ur. U. Koenen, M. Müller-Weiner), Wiesbaden, 2008, str. 98-99.

⁹⁶ A. BOSSELMAN-RUICKBIE, Byzantinisch, Islamisch oder „Internationaler Stil“?, str. 99-100.

⁹⁷ A. BOSSELMAN-RUICKBIE, Byzantinisch, Islamisch oder „Internationaler Stil“?, str. 100.

⁹⁸ T. TOTEV, *The Preslav Treasure*. Schumen, 1993.

⁹⁹ T. TOTEV, *The Preslav Treasure*, str. 80, sl. 52.

sl. 21. Preslavski trezor, Bugarska
(crtež: M. Marković, prema: P. Langó).

Bogati preslavski nalazi, o kojima će još biti riječi, povezuju se s poklonima konstantinopolskog dvora iz 927. godine prigodom vjenčanja bugarskog cara Petra I. s bizantskom princezom Marijom Irenom, unukom Romana I. Lekapena (920. – 944.)¹⁰⁰.

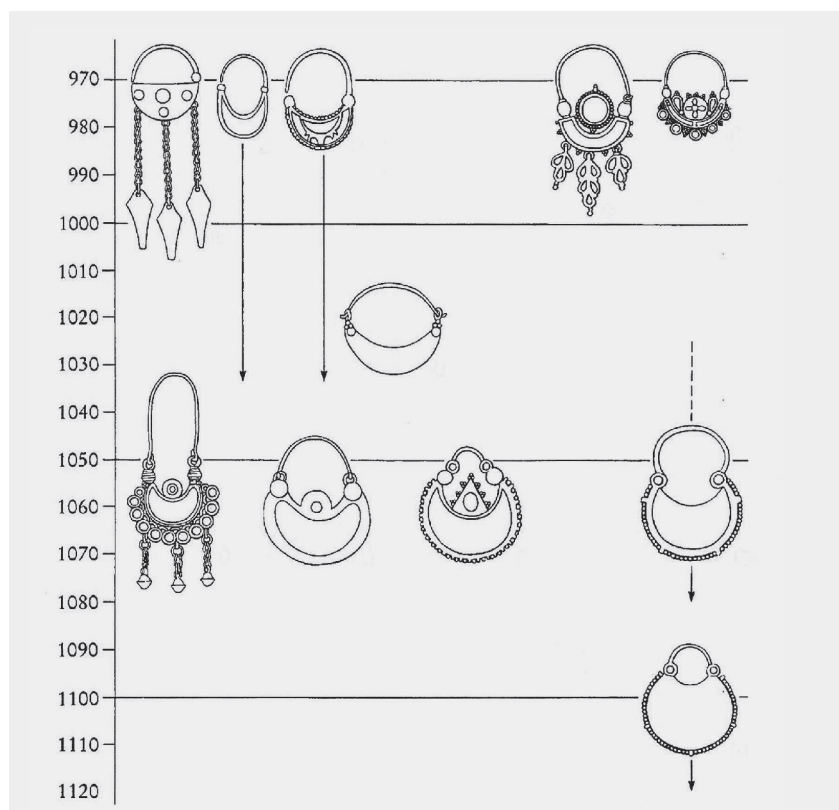
P. Langó upozorava na pogrešne zaključke u starijoj literaturi u kojoj su naušnice o kojima je riječ smještane u 6. i 7. stoljeće zbog uporabe kloazoniranog emajla¹⁰¹. U odnosu na starije lunulaste naušnice s koljencima, ove se naušnice razlikuju i uporabom jagoda za podjelu karike. Uporaba jagoda za podjelu karike postaje čest element u bizantskom zlatarstvu nakon ikonoklastičkog razdoblja. Njihova funkcija učvršćivača naušnice (uticanjem karike u jagodu) dovodi do još šire uporabe¹⁰². Lunulaste naušnice s jagodama već sredinom odnosno krajem druge trećine 11. stoljeća bivaju zamijenjene posve novim tipovima s potpuno drukčijim učvršćivačem i drukčijim oblikom lunule, kakvi će u zemljama bizantskog kulturnog kruga biti popularni tijekom razvijenoga srednjeg vijeka, a u Hrvatskoj dosad nisu registrirani (sl. 22).

Premda Langó inzistira na uskom datiranju tipa unutar druge polovine 10. stoljeća, upravo nalazi s mađarskih pa i bugarskih groblja dozvoljavaju

¹⁰⁰ A. BOSSELMAN-RUICKBIE, *Byzantinisch, Islamisch oder „Internationaler Stil“?*, str. 98.

¹⁰¹ P. LANGÓ, *Crescent-shaped Earrings*, str. 392.

¹⁰² P. LANGÓ, *Crescent-shaped Earrings*, str. 389.

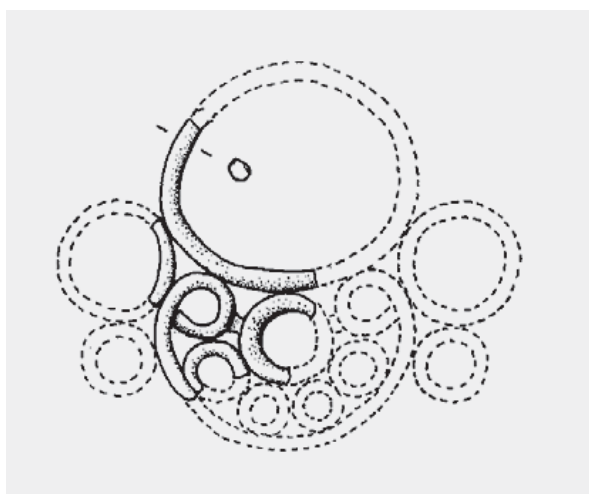

sl. 22. Kronološko-tipološka tabela lunulastih naušnica
(prema: P. Langó).

pretpostavku o uporabi još tijekom prve trećine 11. stoljeća. U te okvire treba vremenski smjestiti i naše nalaze. U vezi s proizvodnjom manje luksuznih primjeraka, Langó ukazuje na kalup za izradu lunulastih naušnica otkriven u talijanskom mjestu Rovo di Puglia te zaključuje da su emajlirane uloške na luku lunule sebi mogli priuštiti samo najbogatiji, dok se jednostavniji primjerci mogu tumačiti tehnološkim mogućnostima lokalnih radionica¹⁰³. Kao posljedica postaju popularne i inačice bez emajla pa čak i jednostavne žičane naušnice. S obzirom na pozlatu i imitaciju kloazoniranog emajla, tučepske naušnice ipak predstavljaju luksuzniji nakit, osobito u okviru skromnog groblja s kojeg potječu. Kada je riječ o jednostavnim naušnicama koje imitiraju luksuznije primjerke ukazujem i na jednu nepotpunu brončanu naušnicu koja je, kao nalaz izvan groba, otkrivena kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj (sl. 23)¹⁰⁴.

¹⁰³ P. LANGÓ, *Crescent-shaped Earrings*, str. 376-377. Za kalup iz Rovo di Puglie vidi i: C. D'ANGELA, *Ori bizantini del Museo nazionale di Taranto*. Taranto, 1989, str. 15.

¹⁰⁴ M. PERKIĆ, *Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 35, Split, 2008, str. 81-82, T. 22/5.

sl. 23. Župa dubrovačka, Sv. Đurđa
(prema: M. Perkić).

Iako za predloženu rekonstrukciju nema dovoljno elemenata, ona se ipak može povezati s najjednostavnijim primjercima iz skupine lunulastih naušnica 10. i 11. stoljeća koje karakterizira nizanje kružnica (petlji) duž donjeg dijela karike odnosno lunule. Groblje uz crkvu sv. Đurđa pokazuje veliku srodnost s grobljem u Tučepima. I jedno i drugo nastaju na antičkim lokalitetima na kojima su u srednjem vijeku podignute predromaničke crkve. Iako stara crkva sv. Đurđa nije sačuvana u izvornom obliku, na njezino postojanje upućuju ulomak dovratnika (ili pilastra) i ulomak kapitela koji se okvirno datiraju u 11. stoljeće¹⁰⁵. Premda su oba groblja u uporabi i u kasnijem srednjem vijeku, na ukapanje u 11., a u slučaju Sv. Đurđa zasigurno već u 10. stoljeću, ukazuju nalazi o kojima je bilo riječi, a također i numizmatički nalazi i rezultati ¹⁴C analize¹⁰⁶. Unutar grobova obaju grobalja (u Tučepima isključivo u starijem sloju grobova) registrirani su ulomci keramičkih posuda i životinjske kosti i zubi. U grobu 26 kod Sv. Đurđa u Župi, koji pripada najstarijem sloju ukapanja, u blizini glave pokojnika je pronađen jelenji rog, a u dvojnog dječjem grobu 12 ljusaka jaja. U grobu 47, u Tučepima, kraj glave pokojnika je pronađen veći broj životinjskih kosti-

ju, a u grobovima 48 i 52 registrirane su uz karlicu i uz noge. Premda i S. Božek i M. Perkić ukazuju i na druge mogućnosti dospijeca životinjskih kostiju u grobove, smatram na to da na ovu pojavu treba obratiti pažnju s obzirom na to da oba groblja pripadaju zoni čije pogrebne običaje u ranom srednjem vijeku gotovo i ne poznajemo¹⁰⁷. Osobito ako se uzmu u obzir slične pojave na istovremenim balkanskim grobljima¹⁰⁸. Na osnovi pojedinih nalaza uočava se i određena srodnost s grobljima srednjobizantskog razdoblja u Grčkoj. U grobu 10, u Tučepima, otkrivene su tri brončane karičice s navojem od deblje žice¹⁰⁹. Navoji od deblje brončane žice pojavljuju se na grčkim grobljima 10. i 11. stoljeća i veoma često služe kako bi fiksirali tri metalne ili staklene jagode na karici¹¹⁰. Na ovim grobljima pretežit broj nalaza čine obične karičice. S groblja u Župi dubrovačkoj potječe jedan anonimni *folles* iz druge polovine 11. stoljeća¹¹¹. Upravo su takvim *follesima* druge polovine 11. stoljeća datirani grobovi s naušnicama sa žičanim navojima na groblju Parapotamos u sjeverozapadnom Epiru¹¹². Na groblju Herakleion na Kreti, u sloju grobova 10. i 11. stoljeća, pojavljuju se i bizantski relikvijarni križevi iz ovdje izdvojene druge skupine¹¹³. Unutar grčkih grobalja srednjobizantskog razdoblja registriran je

¹⁰⁷ S. BOŽEK, Srednjovjekovno groblje kod crkve sv. Jurja, str. 59. – M. PERKIĆ, Rezultati arheoloških istraživanja, str. 65-68.

¹⁰⁸ Slični običaji registrirani su na nekim grobljima srednjobizantskog razdoblja u Makedoniji (usp. E. MAHEBA, Средновековна некропола Пенелиште, локалитет Трнче - Стреа. Скопје, 2000, str. 25-30).

¹⁰⁹ S. BOŽEK, Srednjovjekovno groblje kod crkve sv. Jurja, str. 63-64.

¹¹⁰ A. C. ANTONARAS, Middle and Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki and its Region, u: *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, (ur. B. Böhlendorf-Arslan, A. Ricci), *Byzas* 15, Istanbul, 2012, str. 118, sl. 1. – N. POULOU PAPADIMITRIOU - E. TZAVELLA - J. OTT, Burial Practices in Byzantine Greece; archeological Evidence and methodological Problems for its Interpretation, u: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*, (ur. M. Salamon, M. Woloszyn, A. Musin, P. Špehar), Krakow - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 2012, str. 408, 410, sl. 16/1k, str. 411, sl. 17/1l.

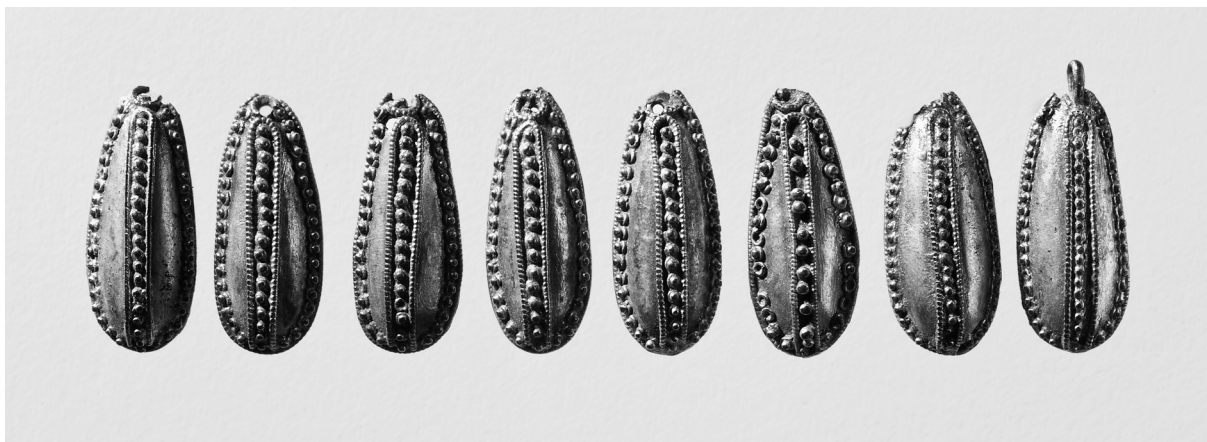
¹¹¹ M. PERKIĆ, Rezultati arheoloških istraživanja, str. 76, sl. 11, str. 81.

¹¹² N. POULOU PAPADIMITRIOU - E. TZAVELLA - J. OTT, Burial Practices in Byzantine Greece, str. 407-408.

¹¹³ N. POULOU PAPADIMITRIOU - E. TZAVELLA - J. OTT, Burial Practices in Byzantine Greece, str. 412, fig. 18, 3.

¹⁰⁵ M. PERKIĆ, Rezultati arheoloških istraživanja, str. 65-68, 88-89, sl. 13-14.

¹⁰⁶ U grobu 7 pronađen je srebrni *miliaresion* Konstantina VII. Porfirogena i Romana I. Lekapena kovan između 930. i 944. godine. Radiokarbonska analiza izvršena na bedrenim kostima pokojnice iz groba 28 dala je apsolutne datume od 1030. do 1160. godine. Usp. M. PERKIĆ, Rezultati arheoloških istraživanja, str. 76, sl. 11, str. 80.

sl. 24. Solin - Majdan, grobni nalaz (foto: A. Z. Alajbeg).

i običaj prilaganja ulomaka keramike u grobove, a najčešće rimskog crijepa s urezanim motivom križa ili naptisom *IC XP NI KA*¹¹⁴. Sličan običaj zapažen je i na groblju na lokalitetu Pesača, u srpskom Podunavlju, gdje su okomito postavljene opeke kod nogu pokojnika imale urezani križ, a u dva slučaja i natpise koji se različito tumače¹¹⁵. Kako je jedan natpis na glagoljici (po nekim autorima u kombinaciji glagoljice i ćirilice), groblje je datirano u 10. – 11. stoljeće na temelju obliha glagoljičnih slova¹¹⁶.

Sa Sv. Đurđa u Župi potječe upravo jedan ulomak tegule s urezanim križićem, dok je uz Sv. Jurja u Tučepima pronađen pršljen načinjen od antičke opeke s četiri urezana križića¹¹⁷. Među nalazima antičkog krovnog crijepa uz crkvu sv. Đurđa u Župi, posebno mjesto zauzima tegula s urezanim natpisom na glagoljici koji se odnosi na podizanje crkve¹¹⁸. Po dužini teksta (sačuvana 102 slova), to je veličinom drugi glagoljski natpis najranijega glagoljskog razdoblja 11. – 12. stoljeća u Hrvatskoj, odmah poslije Bašćanske ploče. Po oblicima i po-

ložaju slova, jezičnim karakteristikama i sadržaju, riječ je o hrvatskom natpisu iz 11. stoljeća¹¹⁹.

Ogrlice, aplike i privjesci

S tzv. dalmatinsko-hrvatskih grobalja potječe nekoliko privjesaka koji se pojavljuju u više funkcija; kao dijelovi ogrlica, kao ukras glave i kao ukras obruba odjeće. Nažalost, ni za jedan od navedenih komada nakita nisu poznate okolnosti otkrića kao ni to jesu li pronađeni izvan grobova. Prvi takav otkriveni komplet, koji se sastoji od 8 bademastih privjesaka od pozlaćenog srebra, objavio je 1940. Lj. Karaman držeći da je riječ o ogrlici (đerdanu)¹²⁰. Potječe s Majdana u Solinu, ali ne iz dijela groblja obuhvaćenog sustavnim iskopavanjima (sl. 24).

Na istom mjestu Karaman ukazuje na još tri nalaza (Đevrske, Podgrađe kod Benkovca i Bribir) koji su se čuvali u tadašnjem kninskom muzeju¹²¹.

I danas se nalaze u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, ali su dugo pogrešno bili pripisani Crkvini u Biskupiji i kao takvi su 1976. objavljeni u knjizi D. Jelovine. U istoj publikaciji je bribirski nalaz donesen nepotpuno¹²². Zahvaljujući jednoj fotografiji iz arhiva Arheološkog muzeja u Splitu, bilo je moguće prepoznati privjesak iz Podgrađa, pa onda i preostali privjesak odrediti kao primjerak iz Đevrsaka (sl. 25, 26, 27).

¹¹⁴ N. POULOU PAPADIMITRIOU - E. TZAVELLA - J. OTT, *Burial Practices in Byzantine Greece*, str. 407.

¹¹⁵ Д. МИНИЋ, Песача, античко утврђење и средњовековна некропола, *Старинар* 33-35, Београд, 1984, str. 171-175. – P. ŠPEHAR, Srpsko Podunavlje u ranom srednjem vijeku, u: *Dani Stjepana Ginjača* 2, (ur. T. Šeparović, N. Uroda), Split, 2012, str. 345, sl. 6/2E, str. 348.

¹¹⁶ Д. МИНИЋ, Песача, античко утврђење и средњовековна некропола, str. 173-175, sl. 2-3, T. II/2. – P. ŠPEHAR, Srpsko Podunavlje u ranom srednjem vijeku, str. 348.

¹¹⁷ M. PERKIĆ, Rezultati arheoloških istraživanja, str. 87, T. 27, 7. – BOŽEK, Srednjovjekovno groblje kod crkve sv. Jurja, str. 71.

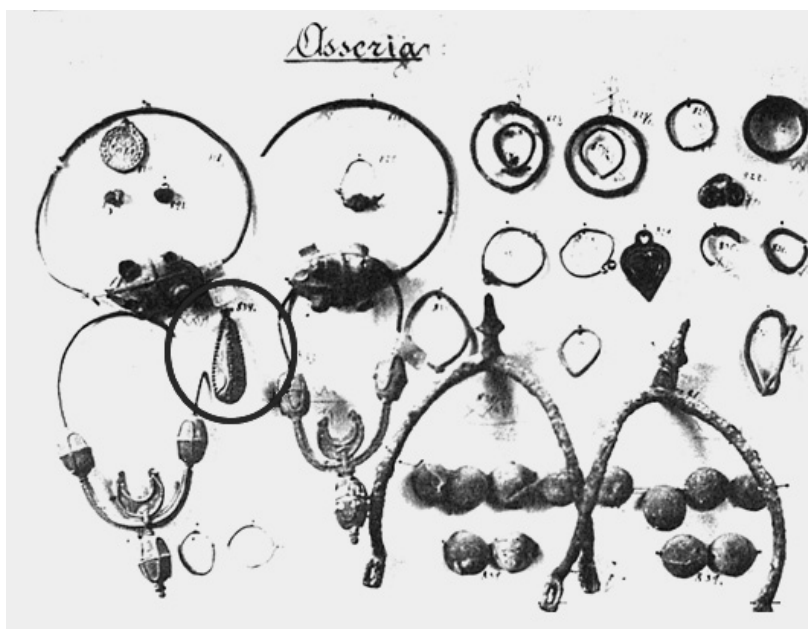
¹¹⁸ M. PERKIĆ, Rezultati arheoloških istraživanja, str. 87, sl. 12.

¹¹⁹ M. ČUNČIĆ - M. PERKIĆ, Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća, *Slovo* 59, Zagreb, 2009, str. 77-122.

¹²⁰ LJ. KARAMAN, Starohrvatsko groblje na „Majdanu“ kod Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51/1930-1934, Split, 1940, str. 74-77, T. XV.

¹²¹ LJ. KARAMAN, Starohrvatsko groblje na „Majdanu“, str. 76.

¹²² D. JELOVINA, *Starohrvatske nekropole*, str. 110-113, T. XXIV/14-16, T. XXV/4.

sl. 25. Nalazi iz Podgrađa (foto: arhiv AM Split).

Oba su također načinjena od pozlaćenog srebra. Posebnu pažnju zaslužuje nalaz s Bribira na što sam već nekoliko puta ukazala, ali u kontekstu razmatrane problematike čini mi se važnim ponovo na nje ga upozoriti¹²³. Riječ je o grobnom nalazu o kojem 5. svibnja 1906. godine fra Lujo Marun izvještava u svom dnevniku: *Acim Bjelić gradeć jednu novu grobnicu na groblju SS. Acima i Ane na Bribiru, dublje namjeri se na starinski grob. U njemu našao je dva para liepih srebreno-pozlaćenih naušnica, jednu srebrenu sponu, jednu valjda fibulu (?), jedan veoma krasni prsten, te ogrlicu ili litar u fildegranu sa devet privjesaka. Ovaj nije podpun stoga, što nalaznik ne umio pomljivo posakupiti predmete ili - što je vjerojatnije, jer tako se i glasa, nije mi predao sve našaste predmete. Nalaznik nije htio potanko kazati mi mjesto ni okolovštine našašća, pak za to treba za čitav pronalazak točnije ispitati...*¹²⁴. Dio nalaza kao cjelinu prvi objavljuje Lj. Karaman u slikovnici *Baština djedova* 1944. godine, ali bez navođenja lokaliteta¹²⁵. Kasnije su aplikе, koje Marun označava kao *ogrlicu ili litar u fildegranu*, interpretirane kao dijamem, a privjesci kao ogrlica, ali razdvojeni, međusobno nepovezani i pripisani Crkvini u Biskupiji (sl. 28).

¹²³ M. PETRINEC, *Grob 29 na Crkvini u Biskupiji kod Knina*, str. 167, sl. 7. – M. PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 248, 250-252, sl. 133.

¹²⁴ L. MARUN, *Starinarski dnevnik*. (Prir. M. Petrince), Split, 1998, str. 143-144.

¹²⁵ LJ. KARAMAN, *Baština djedova*. Zagreb, 1944, (bez paginacije).

sl. 26. Podgrađe (Asseria) (foto: A. Z. Alajbeg).
sl. 27. Đevrske, Ležajića glavica, grobni nalaz (foto: A. Z. Alajbeg).

Godine 2002. kada sam pisala tekst o grobu 29 s Crkvine u Biskupiji, M. Zekan mi je posudio jednu fotografiju iz arhiva Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika na kojoj se uz oznaku *Bribir* nalazilo nekoliko predmeta i to upravo aplikе i privjesci o kojima je riječ, raskošni prsten i jedan pojasni jezičac¹²⁶.

Prsten je danas izgubljen, ali je bio nacrtan prema spomenutoj fotografiji i vjerojatno je riječ o dijelu istog grobnog nalaza, a Marun ga spominje kao *jedan veoma krasni prsten*.

Kasnije, 2009. godine, pretpostavila sam da bibrski nalaz ne predstavlja ogrlicu, već aplikе koje su bile pričvršćene na odjeću, a kroz njih su bili provješeni privjesci¹²⁷. Tu pretpostavku podupiru tri aplikе od iskucanog srebrnog lima sa staklenim umetcima i s provješanim bademastim privjescima s Begovače u Biljanima Donjim, koje su otkupljene za Muzej 1955. godine, vjerojatno grobni nalaz, ali o okolnostima njihova otkrića nema podataka (sl. 29)¹²⁸.

Ostaje upitna i funkcija bibrske aplikе (?) s jagodama na trokutastim vrhovima i nizom ušica duž oboda nasuprot jagodama. Ona se može povezati s istovjetnom, ali slabije sačuvanom aplikom (?) iz Đevrsaka odakle, kako sam već naglasila, potječe i jedan bademasti privjesak (sl. 30)¹²⁹.

Navedenim nalazima bademastih privjesaka mogu se pridodati još dva potpuno srodna primjerka od pozlaćenog srebra s područja Bosne i Hercegovine (Mogorjelo kod Čapljinje, Ilidža kod Sara-

¹²⁶ Fotografijom danas više ne raspolazem.

¹²⁷ M. PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 248.

¹²⁸ M. PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 251, sl. 132.

¹²⁹ M. PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 465, T. 187/5 – 6.

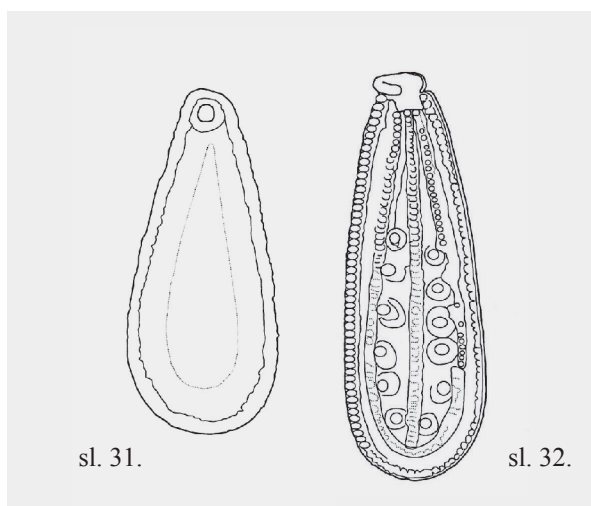
sl. 28. Bribir, grobni nalaz (foto: A. Z. Alajbeg).

sl. 29. Biljane Donje, Begovača, grobni nalaz (foto: A. Z. Alajbeg).

sl. 30. Đevrske, Ležajića glavica, grobni nalaz (foto: A. Z. Alajbeg).

sl. 31.

sl. 32.

sl. 31. Mogorjelo, grobni nalaz (crtež: M. Marković, prema: N. Miletić).
sl. 32. Iliđa, nepoznati položaj (crtež: M. Marković, prema: I. Čremošnik).

jeva) – oba bez poznatog arheološkog konteksta (sl. 31, 32)¹³⁰.

Nepoznate okolnosti otkrića i nedostatak podataka o položaju navedenih aplikacija i privjesaka u grobovima ne dozvoljava bilo kakav pokušaj rekonstrukcije, pa čak ostaje nejasno jesu li ti nalazi u svim navedenim slučajevima u istoj funkciji. Na činjenicu da se istovjetni izduženi bademasti privjesci pojavljuju u pojedinim ogrlicama bugarskih

¹³⁰ N. MILETIĆ, *Bosna i Hercegovina u doba Karolinga*, str. 7. – I. ČREMOŠNIK, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., sv. 6, Sarajevo, 1951, str. 258, sl. 37.

sl. 33. Caska, Sv. Juraj, nalazi iz groba 7.

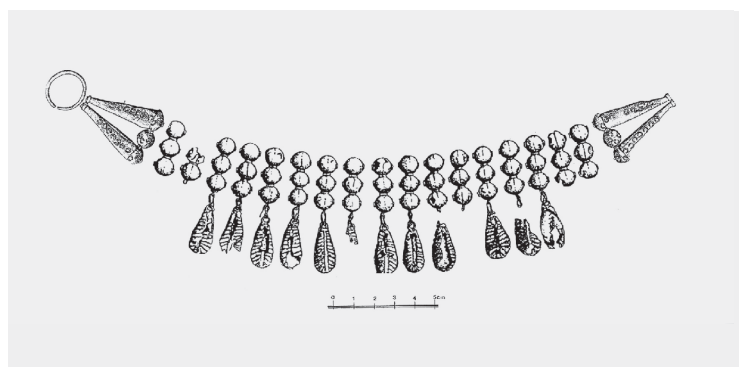
sl. 34. Caska, Sv. Juraj, ogrlica iz groba 7.

grobalja 10. i 11. stoljeća (Ablanica-1, Zlatograd, Hisar), već sam ukazala¹³¹.

Kronološko određivanje skupine o kojoj je riječ također je problematično u domaćoj arheološkoj literaturi pa su tako privjesci smješteni u 9. – 10. stoljeće, a bibrirske aplikе, uz pretpostavku da se radi o dijademu, u kasni srednji vijek. U novije vrijeme pojavio se zanimljiv nalaz koji baca više svjetla kako na funkciju tako i na vremensko opredjeljivanje. U grobu 7, uz crkvu sv. Jurja u Caski na otoku Pagu, u kojem je bila ukopana djevojčica stara između 8 i 9 godina, otkrivena je ogrlica sastavljena od tri niza horizontalno i vertikalno spojenih brončanih pozlaćenih jagodica (sl. 34)¹³².

¹³¹ M. PETRINEC, *Grobља od 8. do 11. stoljeća*, str. 248. Vidi i: Ж. ВАЖАРОВА - В. ЧАЧЕВА, Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окрлг, *Археология* 10/2, София, 1968, str. 30, 33. – Ж. Н. ВАЖАРОВА, *Славяни и Прабългари*, str. 370.

¹³² M. JURIC, *Starohrvatski nakit*.

sl. 35. Čezava, ogrlica iz groba 5
(rekonstrukcija u crtežu: A. Jurčević
prema: D. Radičević).

S obiju strana svakoga od tri niza bio je nataknut upravo po jedan izduženi bademasti privjesak. Budući da nalaz nije temeljito obrađen ni objavljen, ostaje nejasno kako se ogrlica zatvarala. Sudeći prema fotografiji, bademasti su privjesci međusobno bili spojeni zajedničkom ušicom (sl. 33).

U najdonjem nizu, među jagodicama, nalazi se i sedam ovješanih brončanih polukalotastih privjesaka optočenih pseudofiligranom. Najbližu analogiju pronalazim na ranosrednjovjekovnom groblju otkrivenom unutar ranobizantske utvrde *Castrum Novae* na Čezavi u srpskom Podunavlju¹³³. Tamo je u grobu 5 otkrivena istovjetno koncipirana ogrlica od posrebnog bakra koja, umjesto dodanih polukalotastih privjesaka, u najdonjem nizu ima upravo bademaste privjeske.

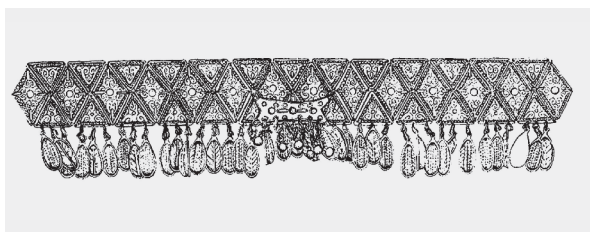
Oni nisu, kao u slučaju Caske, raspoređeni između jagoda, već se na samim jagodama nalaze aplicirane ušice kroz koje su visjeli. Prigodom otkrića, ogrlica je proglašena narodnim nakitom 17. stoljeća, pa je zbog toga dugo ostala izvan pažnje stručnjaka. Na pogrešku prva upozorava D. Minić¹³⁴, a potom i D. Radičević¹³⁵ koji ju pripisuju razdoblju 10. i početka 11. stoljeća na što upućuje i nalaz relikvijarnog križa u jednom od grobova istog sloja u Čezavi¹³⁶. U najnovije vrijeme ogrlicu iz Čezave

¹³³ Г. МАРЈАНОВИЋ ВУЈОВИЋ, Чезава - *Castrum Novae*, *Старинар* 33-35, Београд, 1984, str. 123-126.

¹³⁴ Д. МИНИЋ, Осврт на средњовековну некрополу у Чезави, *Зборник Народног музеја у Београду* 17-1, Београд, 2001, str. 341-348. Ogrlica ovdje nije slikovno objavljena.

¹³⁵ Д. РАДИЧЕВИЋ, Периодизација некропола IX-XI века у доњем српском Подунављу, *Старинар* 57, Београд, 2007, str. 349-362, sl. 6.

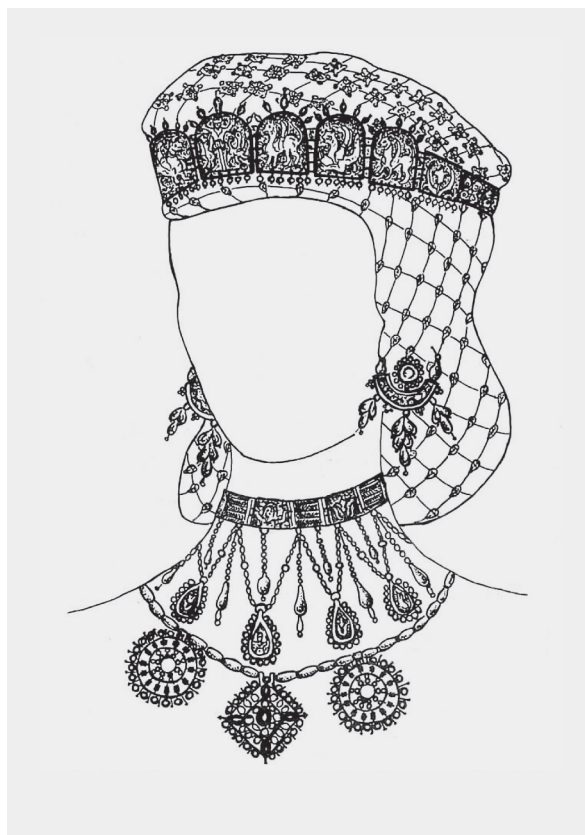
¹³⁶ Г. МАРЈАНОВИЋ ВУЈОВИЋ, Чезава - *Castrum Novae*, str. 125, sl. 3.

sl. 36. Demir Kapija, Krstevi, grobni nalaz (prema: E. Maneva).

sl. 37. Preslavski trezor, Bugarska (prema: G. Atanasov).

sl. 38. Pretpostavljeni način nošenja nakita iz preslavskog trezora (prema: G. Atanasov).

uzela je u razmatranje V. Bikić te došla do zaključka da je riječ o jedinoj ogrlici iz Srbije na kojoj se sa sigurnošću može prepoznati bizantski stil¹³⁷. Svi navedeni autori smatrali su da su uz ogrlicu pronađene dvije slično koncipirane naušnice. Međutim, vjerojatnije je da međusobno spojeni bademasti privjesci s kuglicom u sredini nisu naušnice, već dio iste ogrlice na što upućuje upravo nalaz iz Caske, a potvrđuje i ovdje predložena rekonstrukcija (sl. 35)¹³⁸.

Radiokarbonska analiza provedena na nalazu iz Caske dala je rezultat između 886. i 975. godine¹³⁹, a ja bih se opredijelila za dataciju u drugu polovinu 10. stoljeća sukladno bugarskim nalazima i nalazu iz Čezave koji, s obzirom na cjelokupni arheološki kontekst groblja na kojima su pronađeni, ne mogu biti stariji od toga vremena.

Bademasti privjesci javljaju se i kao dijelovi ukrasa glave, ovješeni o aplikе pričvršćene za tkaninu. Jedan dobro datirani nalaz s nekropole Krstevi kraj Demir Kapije u Makedoniji potječe s kraja 10. ili iz prve polovine 11. stoljeća (sl. 36)¹⁴⁰.

Nalaz bademastih privjesaka provješanih kroz aplikе od iskucanog lima s Begovače u Biljanima Donjim daje naslutiti da su se oni nosili i kao ukras na obrubu odjeće. Stoga posrednu mogućnost datacije pružaju i grobovi s takvim aplikama koje su dosad, u okviru sustavno provedenih arheoloških iskopavanja, uglavnom pronalazene na prsnom košu ženskih pokojnica ili djece. Groblja na Novom putu i Vratnicama na Bribiru također upućuju na dataciju u drugu polovinu 10. ili prvu polovinu 11. stoljeća¹⁴¹, a isto tako i grob 79 sa Stranča u Vinodo-

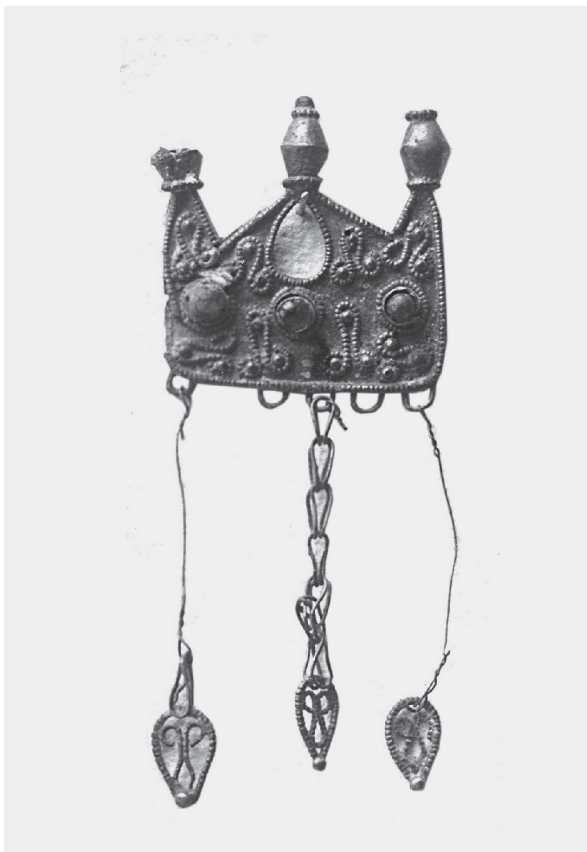
¹³⁷ V. BIKIĆ, *Vizantijski nakit u Srbiji*, str. 79-80, sl. 50.

¹³⁸ Rekonstrukciju je načinio A. Jurčević prema crtežu iz Д. РАДИЧЕВИЋ, *Периодизација некропола IX-XI века*, str. 356, sl. 6.

¹³⁹ R. BOGELJIĆ, *Mała od Zrća. Rekonstruirali lice princeze iz 9. stoljeća*, *24 sata* (28. ožujka 2014.), str. 24-25.

¹⁴⁰ E. MANEVA, *Le bandeau d'argent de la nécropole Krstevi près de Prosek (Demir Kapija)*, *Зборник Народног музеја у Београду* 17-1, Београд, 2001, str. 403-414.

¹⁴¹ D. JELOVINA, *Starohrvatsko groblje pred glavnim ulaznim vratima u staru Varvariju*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 20/1990, Split, 1992, str. 50, T. IV, 36. – D. JELOVINA, *Tri starohrvatske nekropole na Bribiru*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 10, Zagreb, 1968, str. 243-244, T. II.

sl. 39. Bribir, grobni nalaz (foto: Arhiv MHAS).

sl. 40. Ablanica, ogrlica iz groba 23 (prema: Ž. Važartova, V. Čačeva).

lu¹⁴² i 411 s Begovače u Biljanima Donjim¹⁴³. Datacija u drugu polovinu 10. stoljeća veoma je izvjesna za aplikе pronadene u grobu 149 u Gomjenici kod Prijedora u sjeverozapadnoj Bosni. Na ovom groblju se s početkom ukapanja može računati najranije oko početka druge trećine 10. stoljeća, a njegovo trajanje ne prelazi prvu trećinu 11. stoljeća¹⁴⁴.

U kakvoj su funkciji bile aplikе i privjesci pronadeni na Bribiru ostaje upitno, ali upravo pojedini

¹⁴² Ž. CETINIĆ, *Stranče - Vinodol. Starohrvatsko groblje na Gorici*. Rijeka, 2011, str. 144, T. XXV,7-9, str. 211.

¹⁴³ D. JELOVIĆ - D. VRŠALOVIĆ, Srednjovjekovno groblje na „Begovači“ u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 11, Split, 1981, str. 91, 125, T. XXX, 411.

¹⁴⁴ N. MILETIĆ, Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., sv. 21-22, Sarajevo, 1967, T. XXIV/149. Za vremensko opredjeljivanje groblja vidi i: J. GIESLER, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur, str. 94-103. – Ž. TOMIČIĆ, Prinos poznavanju kronologija rano-srednjovjekovnoga groblja Gomjenica kod Prijedora, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 34, Split, 2007, str. 151-197. – P. ŠMALCELJ, Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 39, Split, 2012, str. 131-170.

veoma luksuzni primjerci iz kruga bizantskog zlatarstva ukazuju na moguća rješenja. U bizantskom načinu odijevanja, naime, ogrlicu zamjenjuje široki okovratnik, kao dio kostima, koji se u izvorima nazivao manijakion (μάνιακίον)¹⁴⁵. U bizantskoj ženskoj nošnji pojavljuje se već u 6. stoljeću o čemu najbolje svjedoči prikaz carice Teodore s poznatog mozaika iz crkve San Vitale u Ravenni pa i pojedini sačuvani primjerci poput onog iz berlinske *Antikesammlung*¹⁴⁶. Ovaj način ukrašavanja možemo pratiti još i u kasnom srednjem vijeku. Kao vremenska paralela našim primjercima najznačajniji je ukras iz već spominjanog poznatog preslavskog trezora koji se sastoji od aplikа i, kroz njih na lančićima provješanih, bademastih privjesaka ukrašenih emajlom te perli od ametista i gorskog kristala (sl. 37, 38)¹⁴⁷.

¹⁴⁵ V. BIKIĆ, *Vizantijski nakit u Srbiji*, str. 78.

¹⁴⁶ J. SPIER, *Byzantium and the West: Jewelry in the First Millennium*. Paul Holberton publishing, 2012, str. 31, fig. 13.

¹⁴⁷ T. TOTEV, *The Preslav Treasure*, str. 32, sl. 13-14. Vidi i: E. STRACK - R. I. KOSTOV, Emeralds, sapphires, pearls and other gemmological material from the Preslav gold treasure (X century) in Bulgaria

sl. 41. Bribir, grobni nalaz
(crtež: N. Šimundić Bendić).

Ostava je otkrivena 3 km sjeverozapadno od preslavske kraljevske palače, a novci Konstantina VII. Porfirogeneta i Romana II. datiraju njezino ukapanje u drugu polovinu 10. stoljeća o čemu je već bilo riječi¹⁴⁸. Da su kroz jedan od elemenata bribirskog ukrasa (upravo onaj s tri jagode i ušicama) bili provješeni lančići, svjedoči i arhivska fotografija spomenutog predmeta, nažalost, bez poznatih podataka, vjerojatno iz nekog starog kninskog postava (sl. 39).

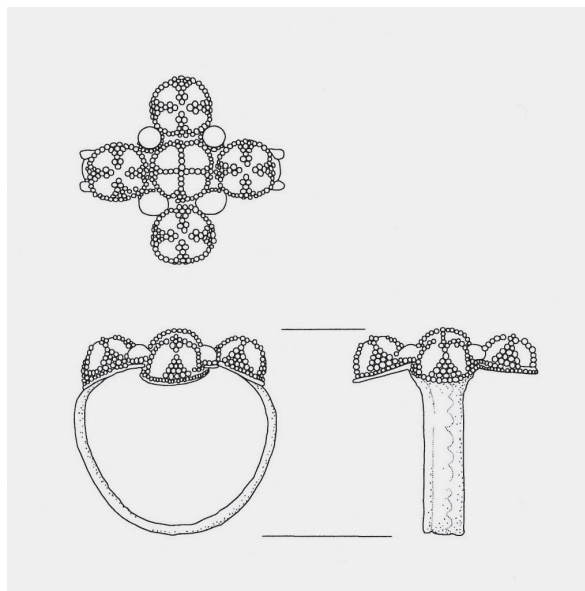
Ako se preslavski nalaz usporedi s jednostavnijim primjercima s bugarskih grobalja, može se vidjeti da nije riječ o običnim ogrlicama, već o složenijim ukrasima vrata. Posebno je zanimljiv onaj iz groba 23 u Ablanici koji, osim staklenih perli i brončanih jagodica, sadržava i bademaste te polukalotaste privjeske istovjetne onima ovješena na jagode najdonjeg niza ogrlice iz Caske (sl. 40)¹⁴⁹.

Stoga smatram da su i aplikacije od iskucanog lima i bademasti privjesci, pa isto tako i ogrlice koncipirane od više nizova, odraz prihvaćanja mode srednjobizantskog razdoblja i to upravo u vrijeme trajanja

(Abstract.), *Geochemistry, mineralogy and petrology* 48, Sofia, 2010, 103-123. – A. BOSSELMAN RUICKBIE, Y. STOLZ, Ottonischer Nimbus oder byzantinischer Halsschmuck? Zur Goldenen Madonna und zehn trapezoiden Emails auf dem Nagelreliquiar und dem heophanukreuz im Essener Domschatz, *Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte* 6, Berlin, 2009, str. 77-99.

¹⁴⁸ T. TOTEV, *The Preslav Treasure*, str. 80. – A. BOSSELMAN RUICKBIE, Byzantinisch, Islamisch oder „Internationaler Stil“?, str. 98.

¹⁴⁹ Ж. ВАЖАРОВА - В. ЧАЧЕВА, Средновековен некропол при с. Абланица, str. 30, 33.

sl. 42. Zalavár, Vársziget, prsten iz groba 71
(crtež: M. Marković, prema: B. M. Szöke).

tzv. hrvatsko-dalmatinskih grobalja, a osobito tijekom druge polovine 10. i prve polovine 11. stoljeća. Među nalazima s tih grobalja, posebno se ističe onaj s Bribira koji je morao pripadati osobi najvišeg društvenog sloja. O tome svjedoči i zlatni prsten s osam kupolastih izdanaka koji je dio iste cjeline, a ima usporedbe među nakitom značajnih centara drugih ranosrednjovjekovnih kneževina pod bizantskim utjecajem (sl. 41)¹⁵⁰.

Navodim ovdje najprije nešto skromniji srebrni prsten s četiri polukalote iz groba 71 na položaju Vársziget u Zalaváru (Blatnogradu), središtu panonske kneževine Pribine i Kocelja¹⁵¹, a kao izravne analogije dva zaista luksuzna zlatna prstena; jedan je otkriven u grobu 355 na Ptujskom gradu¹⁵², koji također pripada spomenutoj panonskoj kneževini, a drugi potječe iz riznice manastira Studenica u Srbiji te je, navodno, otkriven u relikvijaru s moćima Stefana Prvovenčanog (sv. Simenona) (sl. 42)¹⁵³.

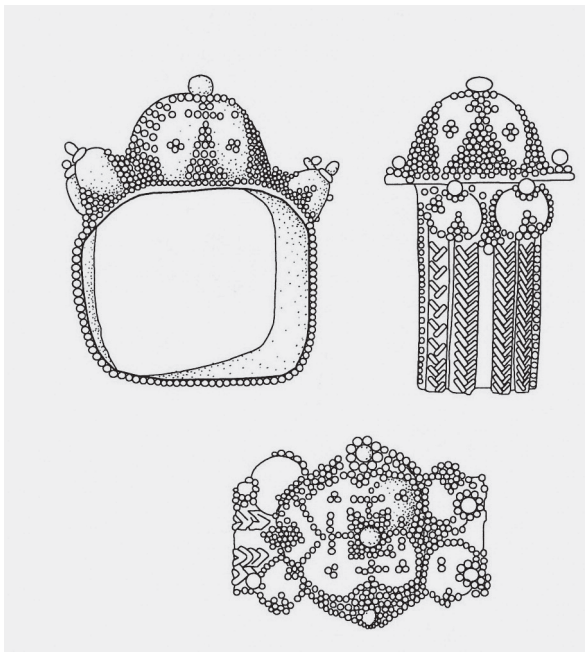
Nekolicinu ptujskih grobova, među kojima i grob 355, P. Korošec pripisuje tzv. velikomoravskom horizontu na toj nekropoli i datira ih u drugu

¹⁵⁰ M. PETRINEC, Grob 29 na Crkvini u Biskupiji kod Knina, str. 167, sl. 7b.

¹⁵¹ B. M. SZÖKE, Pannonien in der Karolingerzeit, Bemerkungen zur Chronologie des frühmittelalterlichen Fundmaterials in Westungarn, *Schild von Steier*, Beiheft 4, Graz, 2008, str. 43-45, sl. 1.

¹⁵² P. KOROŠEC, *Nekropola na Ptujском gradu*, Ptuj, 1999, str. 51, T. 37/355-8.

¹⁵³ V. BIKIĆ, *Vizantijski nakit u Srbiji*, str. 112, sl. 85.

sl. 43. Ptujski grad, prsten iz groba 355
(crtež: M. Marković, prema: P. Korošec).

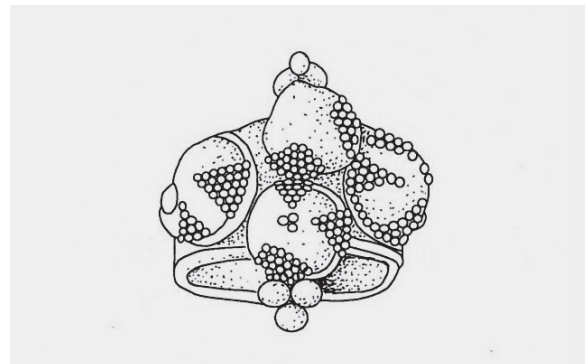
trećinu 9. stoljeća te dovodi u vezu s luksuznim moravskim zlatarskim izrađevinama (sl. 43)¹⁵⁴.

Datacija studeničkog prstena je problematična, jer se u prvom popisu sadržaja relikvijara iz 1813. ne spominje, a u sljedećem popisu tadašnji iguman bilježi da se na lancu nalazio zlatni kraljevski prsten sv. Simeona koji je ovaj dobio od sv. Save (Stefana Nemanje)¹⁵⁵. V. Bikić ističe da se, unatoč srodnosti s pojedinim primjercima prstenja s kupolastom krunom, ovaj prsten po općem izgledu bitno razlikuje od ostalih te da je njegova posebnost posljedica želje naručitelja. Ona također smatra da mjesto njegova nalaza određuje gornju kronološku granicu nošenja, ali ne i vrijeme izrade, te da prsten odaje zlatarski ukus iz razdoblja 11. stoljeća (sl. 44).

No, kako sam već ranije istaknula, mnogi se ukrasni i nakitni oblici u bizantskom zlatarstvu zadržavaju u uporabi i više stoljeća u nepromijenjenom obliku, te relativno pouzdana datacija ptujskog prstena ne određuje nužno dataciju bibriskog i studeničkog prstena. V. Bikić dovodi u sumnju mišljenje V. Jovanovića, prema kojem bi studenički prsten bio proizvod domaćeg majstora iz Prizrena ili Lipljana te ukazuje na zakonski spis poznat kao *Knjiga eparha* kojim je bila regulirana organizacija

¹⁵⁴ P. KOROŠEC, *Nekropola na Ptujском gradu*, str. 50-53.

¹⁵⁵ V. BIKIĆ, *Vizantijski nakit u Srbiji*, str. 112.

sl. 44. Studenica, prsten Stefana Prvovenčanog
(crtež: M. Marković, prema: V. Bikić).

zlatarskog obrta od 10. stoljeća nadalje u Konstantinopolu¹⁵⁶. Nabava i topljenje plemenitih kovina, pa i izrada zlatnih i srebrnih predmeta, bila je ograničena i strogo kontrolirana od države. Stoga je, prema navedenoj autorici, vjerojatnije da skupocjeni prsten srpskog vladara potječe iz neke prijestolničke radionice.

Dakle, kao i u slučaju svih nalaza koji se ovdje razmatraju, pojavu bademastih privjesaka, aplika i ogrlica također treba pripisati razdoblju druge polovine 10. ili prve polovine 11. stoljeća i vezati uz bizantski kulturni krug, odnosno srednjobizantsko razdoblje.

Interpretacija

Povijesni i kulturni kontekst

Snažan utjecaj Franačkog Carstva na područje istočne jadranske obale krajem 8. i početkom 9. stoljeća, koji je naposljetku i doveo do formiranja ranosrednjovjekovne kneževine Hrvatske, a dopirao je čak i istočnije od njezinih granica, već sredinom 9. stoljeća znatno slabi¹⁵⁷. U zadnjoj trećini toga stoljeća na bizantsko prijestolje sjeda Bazilije I. (867. – 886.) čime započinje prosperitetno razdoblje vladavine careva iz makedonske dinastije. To će se odraziti i na prilike u Dalmaciji, Hrvatskoj i susjednim jadranskim sklavinijama. Godine 867. Dubrovnik opsjedaju Arapi, a Bazilije na jadransku

¹⁵⁶ V. BIKIĆ, *Vizantijski nakit u Srbiji*, str. 133-134.

¹⁵⁷ T. BURIĆ, Istočnojadranske sklavinije i Franci u svjetlu arheoloških nalaza, u: *Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb, 1996, str. 137-144. – A. JURČEVIĆ, Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 38, Split, 2011, str. 111-147. – M. PETRINEC, Zapažanja o poslijekarolinškom oružju, str. 72.

obalu šalje brodovlje pod vodstvom patrijarcija Nikite Orife. Tom akcijom proširuje svoju vlast na nere-tvansku oblast, a tamošnji, dotad pretežito nepokršteni stanovnici primaju istočno kršćanstvo¹⁵⁸. Sedamdesetih godina 9. stoljeća hrvatskim vladarom postaje bizantski štićenik Zdeslav (878. – 879.), a vjerojatno se tada i arhontija Dalmacija organizira kao tema. Dalmatinskim gradovima se određuje da, umjesto strategu, porez u zlatu plaćaju hrvatskom, humskom i travunijskom knezu¹⁵⁹. Slijedi razdoblje vladavine Branimira (879. – 892.) pa potom Muncimira (892. – 910.) i naposljetku Tomislava (910. – 925.). O kontaktima jednog od trojice ovih vladara s bizantskim dvorom svjedoči olovni carski pečat, koji pripada Lavu VI. Mudrom (886. – 912.) i njegovu bratu Aleksandru, nedavno pronađen unutar kasnoantičke utvrde smještene iznad sela Podgradina na Buškom blatu¹⁶⁰.

Već od vremena Branimira zamjećuju se pokušaji promjene crkvene hijerarhije u Hrvatskoj i Dalmaciji, odnosno dolaze do izražaja nastojanja za obnovom nekadašnje salonitanske crkvene pokrajine, što je naposljetku i ostvareno. Splitska i zadarska dijeceza tako se proširuju na hrvatsko državno područje čime je otvoren put snažnijim utjecajima iz bizantskih gradova u hrvatsko zaleđe¹⁶¹. Crkveni sabori održani u Splitu 925. i 928. godine znatnu pozornost posvećuju i problemu uporabe slavenskog jezika u liturgiji i glagoljičnog pisma¹⁶². Jedan od zaključaka sabora iz 928. godine posebno upozorava Crkve na istoku (stonsku, dubrovačku i kotorsku) čime se posredno ukazuje na areal najintenzivnijeg rasprostiranja slavenskog bogoslužja¹⁶³.

O značajnijoj bizantskoj prisutnosti tijekom 10. stoljeća, svjedoči i podatak da je sedam brodova s ruskom posadom 949. godine iz bizantske Dalmacije (i iz Drača) isplovilo u bizantski pohod na Kretu¹⁶⁴. Otprilike u isto vrijeme, u Dubrovnik iz bosporske prijestolnice, kao carski poklon, pristiže zlatni križ – *staurotheca*¹⁶⁵. U riznici dubrovačke prvostolnice iz tog su vremena i vrpce od srebrnog pozlaćenog lima s moćnika nogu sv. Petrunjele i sv. Domicile s medaljonima iskovanim po zlatnom solidu Konstantina VII. Porfirogeneta i Romana I. Lekapena (931. – 941.)¹⁶⁶.

Vrhunac bizantskog utjecaja na istočnoj jadranskoj obali ipak pada u razdoblje kraja 10. i početka 11. stoljeća. Vrijeme je to vladavine Bazilija II. Bugarubojice (976. – 1025.) kada Stjepan Držislav dobiva iz Bizanta znakove kraljevske vlasti zajedno s titulom eparha i patricija, a Gornja Dalmacija biva organizirana u zasebnu temu sa središtem u Dubrovniku¹⁶⁷. Godine 999. Dubrovačka biskupija uzdiže se na rang nadbiskupije i metropolije s nadležnošću od rijeke Neretve do Bojane. Iz prve polovine 11. stoljeća zabilježen je i najveći broj ostava i pojedinačnih nalaza zlatnog bizantskog novca (*solidus romanatus*), tj. zlatnih histamena cara Romana III. Argira (1028. – 1034.) koji se mogu dovesti u vezu s ekonomskim i kulturnim napretkom gradova bizantske Dalmacije, ali i teritorija Hrvatske i susjednih joj jadranskih sklavinja u 11. stoljeću¹⁶⁸.

Arheološki kontekst

(vrednovanje tzv. dalmatinsko-hrvatske skupine)

Upravo na početku razdoblja o kojem je riječ, od zadnje trećine 9. do početka 10. stoljeća, u okviru globalja na teritoriju Hrvatske Kneževine zamjećuju se promjene u grobnom ritualu te započinje arheološki horizont koji se u literaturi obično određuje

¹⁵⁸ I. GOLDSTEIN, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, str. 30.

¹⁵⁹ I. GOLDSTEIN, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, str. 30.

¹⁶⁰ I. MIRNIK, Two Recent Finds of Mediaeval Lead Seals, *Folia archaeologica balkanica* 1, In *Honorem Verae Bitrakova Grozdanova*, Skopje, 2006, str. 479-482. – D. PERIŠA, Geopolitički položaj, administrativna i crkvena pripadnosti i regionalni identitet Hrvata u Livnu, Duvnu, Glamoču i Kupresu, *Status* 15, Mostar, 2010-2011, str. 303, bilj. 13. – M. PETRINEC, Zapažanja o poslijekarolinškom oružju, str. 112. Od osobitog je značaja da su natpisi na pečatu izvedeni latinskim, a ne grčkim pismom, čime se bizantska diplomacija prilagodila vladaru kojem je dokument upućen.

¹⁶¹ I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995, str. 278-281.

¹⁶² N. BUDAK, Prilog valorizaciji, str. 126-127.

¹⁶³ N. BUDAK, Prilog valorizaciji, str. 126-127.

¹⁶⁴ I. GOLDSTEIN, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, str. 30.

¹⁶⁵ V. B. LUPIS, Historijat istraživanja, str. 135-136, 145-146, sl. 1-6.

¹⁶⁶ V. B. LUPIS, Historijat istraživanja, str. 138, 147, sl. 10, str. 148, sl. 15.

¹⁶⁷ I. GOLDSTEIN, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, str. 33.

¹⁶⁸ N. JAKŠIĆ, Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 12, Split, 1982, str. 173-174. – T. ŠEPAROVIC, Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u južnoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 30, Split, 2003, str. 133-135.

kao *dalmatinsko-hrvatska skupina* ili *horizont s kršćanskim značajkama pokapanja* odnosno *romanička faza*¹⁶⁹. To je vrijeme u kojem se pojavljuju prve velike sljepoočničarke s jagodama koje će biti popularne i u masovnoj uporabi tijekom cijelog 10., pa i u prvoj polovini 11. stoljeća. Srodan nakit u istom je razdoblju karakterističan i na drugim balkanskim područjima pod neposrednom bizantskom vlašću ili snažnijim bizantskim utjecajem (Grčka, Bugarska, Srbija, Makedonija)¹⁷⁰, a lijevane inačice i šire u okviru tzv. bjelobrdske kulture u Karpatskoj kotlini¹⁷¹. Danas je potpuno jasno da je u svim navedenim slučajevima riječ o nakitu vezanom uz bizantski kulturni krug, a različite inačice istih tipova ili različita tehnika izrade ovisila je o mogućnostima radionica koje su ih proizvodile. Svi ovdje razmatrani nalazi (križevi i nakit) pojavljuju se upra-

vo u tom horizontu grobova, a navedene analogije s područja Bizantskog Carstva i Karpatske kotline upućuju na njihovo vremensko opredjeljivanje od sredine 10. do sredine 11. stoljeća s težištem na prijelaz između tih dvaju stoljeća i veoma su bitni za kronološko vrednovanje *dalmatinsko-hrvatske skupine*. Ta je skupina i u starijoj i u novijoj literaturi vrlo raznoliko datirana. Najprije se smatralo da je riječ o grobljima 9. i 10. stoljeća (Lj. Karaman)¹⁷², potom se okvirno smještala od 9. do 11. ili od 9. do 12. stoljeća bez pokušaja užeg određivanja donje i gornje granice ukapanja (D. Jelovina, J. Belošević)¹⁷³. Pojedina mala groblja ponekad su datirana u veoma širokom rasponu od 9. do 14. stoljeća (D. Vrsalović)¹⁷⁴, neki nalazi i groblja veoma rano u 9. stoljeće (Z. Gunjača, T. Burić)¹⁷⁵, pa sve do ekstremno visokih datacija N. Jakšića u 12. i 13. stoljeće¹⁷⁶. Navedenom skupinom i sama sam se bavila u više navrata pa ću ovom prigodom ukazati samo na najbitnije činjenice vezane uz njezino kronološko vrednovanje. Donju granicu *horizonta s kršćanskim značajkama pokapanja*, svakako, treba tražiti već u razdoblju oko sredine 9. stoljeća, prije pojave velikih sljepoočničarki s jagodama krajem 9. stoljeća (*dalmatinsko-hrvatska skupina*), a gornju granicu oko sredine, najkasnije, i to samo u izuzetnim slučajevima, do kraja druge trećine 11. stoljeća¹⁷⁷. Pritom valja naglasiti da se u navedenom razdoblju razlikuju tri vrste grobalja:

1. *Miješana* groblja, odnosno groblja s kontinuitetom ukapanja od druge polovine 8. ili početka 9. stoljeća (*poganski horizont*), koja ostaju u uporabi i nakon promjene grobnog rituala i dosežu 10., a ponekad, ali rijetko, i 11. stoljeće.

¹⁶⁹ Termin *dalmatinsko-hrvatska kulturna skupina* u arheološku literaturu prenosi se iz starije povijesne literature koja Kneževinu Hrvatsku naziva Dalmatinskom Hrvatskom, a panonsku kneževinu Ljudevita Posavskog Panonskom Hrvatskom (usp. F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925, str. 297-316). Premda koristi naziv Dalmatinska Hrvatska, Lj. Karaman groblja o kojima je riječ određuje kao groblja prvih dvaju kršćanskih stoljeća kod Hrvata, a ne kao dalmatinsko-hrvatska groblja (usp. LJ. KARAMAN, Iskopine društva „Bihaća“ u Mravincima, str. 29). Od autora koji su se u većem opsegu bavili spomenutim grobljima ili pojedinačnim grobnim nalazima termin *dalmatinsko-hrvatska groblja* ili *dalmatinsko-hrvatska kulturna skupina* koriste Z. Vinski, D. Jelovina, J. Belošević i N. Miletić. Termin *groblja s kršćanskim značajkama pokapanja* ili *kršćanski sloj* koriste T. Burić, Ž. Cetinić, M. Jurić i M. Petrinc. Napominjem i da dio autora ne koristi niti jedan od navedenih termina, već groblja jednostavno određuje kao ranosrednjovjekovna (Z. Gunjača, A. Milošević). Termin *romanička faza* koristi isključivo N. Jakšić.

¹⁷⁰ Ж. Н. ВАЖАРОВА, *Славяни и Прабългари*, София, 1976. – Е. МАНЕВА, *Средњовековен накит од Македонија*. – В. БИКИЋ, *Византијски накит у Србији*. – N. POULOU PAPADIMITRIOU - E. TZAVELLA - J. OTT, *Burial Practices in Byzantine Greece*, str. 377-428. – F. BERTI, *Grave Goods from the Necropolis in the Agora of Iasos*, u: *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, (ur. B. Böhlendorf-Arslan, A. Ricci), *Byzas* 15, Istanbul, 2012, str. 187-211.

¹⁷¹ J. GIESLER, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo- Kultur* (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken), *Präistorische Zeitschrift* 56/1, Berlin - New York, 1981. – Á. BOLLÓK, *Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period: A View from the Balkans*, u: *Intelligible Beauty*, British Museum Research Publication 178, (ur. Ch. Entwistle, N. Adams), London, 2010, str. 179-191.

¹⁷² LJ. KARAMAN, Iskopine društva „Bihaća“ u Mravincima, str. 29.

¹⁷³ D. JELOVINA, *Starohrvatske nekropole*, str. 80-82. – J. BELOŠEVIĆ, *Ishodi pete završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u Galovcu kraj Zadra*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31 (18)/1991-1992, Zadar, 1993, str. 132-136.

¹⁷⁴ D. VRSALOVIĆ, *Srednjovjekovno groblje na „Gredama“ u selu Kašiću kod Zadra*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 10, Zagreb, 1968, str. 69-92.

¹⁷⁵ Z. GUNJAČA, *Grob jedne hrvatske plemenske odličnice iz IX. stoljeća*, u: *Gunjačin zbornik*, (ur. I. Erceg), Zagreb, 1980, str. 121-131. – T. BURIĆ, *Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje u Kaštel Starom*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 34, Split, 2007, str. 105-122.

¹⁷⁶ N. JAKŠIĆ, *Crkve na Begovači*, str. 407-433.

¹⁷⁷ M. PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 274-279.

2. Groblja uz crkve (na pojedinima se ukapa već od sredine 9. stoljeća, neka se formiraju kasnije tijekom 10. ili na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće i uglavnom kontinuirano traju sve do u kasni srednji vijek).

3. Nova groblja na redove koja se utemeljuju krajem 9. ili u 10. stoljeću.

Za određivanje gornje granice ukapanja, veoma je značajna ova posljednja skupina jer je riječ o grobljima bez crkvenih objekata. Na teritoriju koji je obuhvaćala Hrvatska Kneževina/Kraljevina, i to na cijelom prostoru od Vinodola do jugozapadne Bosne, dosad su sustavno istražena ukupno 24 takva groblja, a na osnovi podataka o nedovoljno provjerenim nalazištima treba računati s barem još tridesetak¹⁷⁸. No broj je vjerojatno i mnogo veći. Odmah treba postaviti pitanje je li u Hrvatskoj, s obzirom na stupanj kristijanizacije i stupanj razvoja crkvene organizacije, uopće moguće računati s ukapanjem izvan župnih crkvenih grobalja još u 12. i 13. stoljeću? Ne smatram takvu pretpostavku osobito vjerojatnom, a kako bih to dodatno pojasnila ukazat ću na situaciju u Karpatskoj kotlini u okviru tzv. bjelobrdskih grobalja. Nakon što se oko sredine 10. stoljeća Mađari trajno naseljavaju u Panonskoj nizini, utemeljuju se prva tzv. bjelobrdska groblja na redove. Po osnutku Ostrognoske biskupije, u doba Stjepana I., započinje pokršćavanje stanovništva i podižu se prve crkve¹⁷⁹. Međutim, ukapanje na starim grobljima na redove nastavlja se i dalje, ponegdje tijekom cijelog 11. stoljeća, pa i tijekom prve trećine 12. stoljeća. Iako se u 11. stoljeću utemeljuju nova groblja uz crkve, slijedom običaja iz prethodnog razdoblja dolazi i do osnivanja posve novih grobalja na redove bez crkvenog objekta¹⁸⁰. Prvi pokušaj iskorjenjivanja takve prakse pada u godinu 1092. kada se na crkvenom saboru u Sabolcsu donosi odredba o regulaciji ukapanja na župnim crkvenim grobljima¹⁸¹. Ova odredba potvrđena je osam godina kasnije na saboru održanom u Tarcalu

(Zakon kralja Kolomana) i bila je efikasna jer ubrzo potom prestaje ukapanje na grobljima bez crkava, pa su novci kraljeva Ladislava (1077. – 1095.), Kolomana (1095. – 1116.) i Bele II. (1136. – 1141.) posljednji koji se u okviru tih grobalja javljaju¹⁸². Ako se to u Ugarskoj dogodilo samo stotinu godina nakon pokršćavanja Mađara, ne može se očekivati da se u odavno kristijaniziranoj Hrvatskoj u doba romanike masovno zadržala praksa ukapanja izvan crkvenih grobalja. Pogotovo ako se uzme u obzir broj sakralnih objekata podignutih u razdoblju od 9. do 11. stoljeća. Još je manje vjerojatno da se ta groblja tek utemeljuju u romaničko doba kako je davno pretpostavio Jakšić ustvrdivši, među ostalim, i to da upravo bjelobrdske S-karičice pripadaju među najstarije nalaze, a njihova pojava vezana je uz Kolomanov pohod na Dalmaciju¹⁸³. Prestanak s ukapanjem u okviru grobalja na redove morao se u Hrvatskoj dogoditi već prijelazom 10./11. stoljeće, a najkasnije do sredine 11. stoljeća. To ne znači i potpuno iščezavanje nakita *dalmatinsko-hrvatske skupine*, pa se pojedini tipovi velikih sljepoočničarki (sada isključivo na župnim crkvenim grobljima) u uporabi zadržavaju i do kraja druge trećine 11. stoljeća kada ih postupno počinju zamjenjivati srebrne karičice s tri koljenca.

Kada je riječ o nakitu *dalmatinsko-hrvatske skupine*, dataciju u 10. i 11. stoljeće potvrđuju i ar-

¹⁷⁸ M. PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 49-62.

¹⁷⁹ Á. BOLLÓK, *Byzantine Missons among the Magyars*, str. 139.

¹⁸⁰ *Decreta regni medievalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. Sv. I, 1000-1301, (ur. J. M. Bak, G. Bónis, J. R. Sweeney, A. Csizmadia), *The Laws of Hungary. Series I (1000-1526)*, 1, Bakerfield, 1989, cap. 25, str. 59.

¹⁸¹ *Decreta regni medievalis Hungariae*, sv. I, cap. 73, str. 29.

¹⁸² Á. BOLLÓK, *Byzantine Missons among the Magyars*, str. 139.

¹⁸³ Karičice sa S-završetkom pojavljuju se na širokom prostoru koji je obuhvaćala Hrvatska Kraljevina na lokalitetima od Vinodola, preko otoka Paga i Like, duž Ravnih kotara, šibenskog zaleđa, solinsko-kaštelanskog prostora i šire okolice Knina sve do Imotskog, Livna i Bugojna. Vremensko opredjeljivanje svih tih nalaza u kratko vremensko razdoblje od 5 do 10 godina, i to isključivo u doba Kolomanova pohoda na Dalmaciju, jednostavno nije moguće, pogotovo ako se uzme u obzir pojava drugih tipova nakita tzv. bjelobrdske kulture na istim grobljima, koja se može pratiti već od sredine, odnosno druge trećine 10. stoljeća (usp. N. JAKŠIĆ, *Crkve na Begovači*, str. 424-433). O dataciji S-karičica i drugog bjelobrdskog nakita vidi: M. PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 229-239. – J. GIESLER, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur*, str. 113-116. – Š. UNGERMAN, *Die Anfänge der jungburgwallzeitlichen Gräberfelder in Südmähren*, u: *Die Babenbergermark um die Jahrtausendwende, Zum Millennium des heiligen Koloman* (Die Vorträge des 32. Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde Stockerau, 2. bis 4. Juli 2012), *Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv* 16, St. Pölten, 2014, str. 221-265.

heološki nalazi novijeg vremena. Uvidom u tlocrtnu situaciju velikog groblja na redove na Gorici u Strančama može se uočiti da se gotovo svi tipični oblici nakita i metalnih dijelova odjeće *dalmatinsko-hrvatske skupine* pojavljuju u istom sloju grobova u kojem je registriran nakit ketlaške kulture¹⁸⁴. Potonji se tradicionalno vremenski opredjeljuje u drugu polovinu 10. i prvu polovinu 11. stoljeće, a prema najnovijim spoznajama i ranije, najkasnije u drugu polovinu 10. stoljeća¹⁸⁵. U spomenutom sloju grobova na Strančama pojavljuje se i materijal najranijeg stupnja tzv. bjelobrdske kulture datiran u drugu polovinu 10. ili prvu trećinu 11. stoljeća. U kronološkom smislu, svakako, je značajan i rezultat ¹⁴C za već spominjani grob s ogrlicom iz Caske na Pagu prema kojem je navedeni grob ukopan najkasnije u ranijoj drugoj polovini 10. stoljeća.

Nalazi

Pektoralni i relikvijarni križevi

Posebno objašnjenje zahtijeva pojava pektoralnih i relikvijarnih bizantskih križeva, osobito onih pronađenih unutar grobova na teritoriju Hrvatske Kraljevine. Kao što je već rečeno, ti se križevi masovno pojavljuju u postikonoklastičkom razdoblju i čest su nalaz u grobovima slavenskih naroda koji primaju istočno kršćanstvo. Ovoj je temi posljednje desetljeće znatnu pažnju posvetio M. Woloszyn istaknuvši kako je kristijanizacija jedan od ključnih elemenata procesa europeizacije ranosrednjovjekovne Poljske i Kijevske Rusije.

¹⁸⁴ Grobovi u okruženju i u istom sloju s grobovima 12, 19, 39, 41, 63 i 103 s ketlaškim materijalom (usp. Ž. CETINIĆ, *Stranče - Vinodol. Starohrvatsko groblje na Gorici*).

¹⁸⁵ Ketlaški nalazi s Gorice u Strančama pripadaju stupnju Köttlach II prema periodizaciji J. Gieslera, odnosno vremenski se opredjeljuju u drugu polovinu 10. i prvu polovinu 11. stoljeća (J. GIESLER, *Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert, Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, München, 1980, str. 95). U najnovije vrijeme srodni se nalazi (skupina C prema periodizaciji S. Eicherta) datiraju i ranije, u rasponu od 780. do kraja 10. stoljeća, a samo se izuzetno pojavljuju još u ranom 11. stoljeću (usp. S. EICHERT, *Die frühmittelalterliche Grabfunde Kärntens. Die materielle Kultur Karantaniens anhand der Grabfunde vom ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert*, Klagenfurt - Wörthersee, 2010, str. 167-173). Novu kronologiju potvrđuju i brojni rezultati ¹⁴C (S. EICHERT, *Zur Absolutchronologie des Ostalpenraums, Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 54, Bonn, 2013, str. 425-426.).

vjekovnih Slavena¹⁸⁶. On polazi od zaključaka R. Bartletta koji je ukazao na činjenicu da se i danas najснаžnija kulturna podjela u slavenskom svijetu zapaža upravo *između naroda koji su pokršteni od Germana i naroda pokrštenih od Grka*¹⁸⁷. Ta podjela ima i svoj arheološki odraz duž linije koja se proteže na širokom prostoru od Balkana do Karelije. Kartirajući arheološke nalaze predmeta osobne pobožnosti (enkolpija, križića-privjesaka i minijturnih ikona-privjesaka) u razdoblju od 10. do 13. stoljeća na teritoriju današnje Poljske, Woloszyn utvrđuje najveću koncentraciju u istočnim pograničnim dijelovima, dok je u ostatku Poljske broj takvih predmeta neznatan¹⁸⁸. Istočni pogranični dijelovi današnje Poljske pripadali su, naime, sve do sredine 14. stoljeća zapadnoj periferiji Kijevske Rusije. Tako se, upravo zahvaljujući navedenim nalazima, arheološki jasno očitava granica između ranosrednjovjekovne Poljske i Kijevske Rusije, a isto tako i granica između zapadne i istočne kristijanizacije¹⁸⁹. M. Woloszyn pretpostavio je slično

¹⁸⁶ M. WOŁOSZYN, Bizantyński i łaciński model chryścianizacji, str. 13-31. – M. WOŁOSZYN, *The Byzantine and Latin Models of Christianisation*, str. 163-183.

¹⁸⁷ M. WOŁOSZYN, *The Byzantine and Latin Models of Christianisation*, str. 163.

¹⁸⁸ M. WOŁOSZYN, Polsko-ruskie pogranicze w X-XIII w. Perspektywy badań archeologicznych, u: *Cornerstone, Archaeology, History, Arts and Culture of Russia and its neighbours* (Dedicated to Anatolij Nikolaevich Kirpichnikov's 80th Birthday Anniversary), vol. 1, Moscow, 2010, str. 161-185. – M. WOŁOSZYN, *The Byzantine and Latin Models of Christianisation*, str. 169-170. – M. WOŁOSZYN, *Die frühmittelalterlichen orthodoxen Devotionalien in Polen und die Entstehung der ältesten Ostgrenze Polens. Forschungsgeschichte und Forschungsperspektiven*, u: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, (ur. M. Salamon, M. Woloszyn, A. Musin, P. Špehar), Krakow - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 2012, str. 225-289.

¹⁸⁹ Ta se granica jasno očitava i kroz primjenu različitih pogrebnih običaja. Dok u slavenskim područjima, koja primaju zapadno kršćanstvo, potpuno iščezava običaj pokapanja pod humcima, on se i dalje zadržava kod Slavena koji primaju istočno kršćanstvo. (Usp. P. SIKORA, *Das Phänomen „Grabhügel“ im Prozess der Christianisierung der Ostslawen. Bemerkungen zu einigen Befunden mit sepulkralem Character - aus archäologischer Perspektive*, u: *Christianisierung Europas: Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund*, Internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch - Gladbach, (ur. O. Heinrich Tamáska, N. Krohn, S. Ristow), Regensburg, 2012, str. 469-482.

¹⁹⁰ M. WOŁOSZYN, *The Byzantine and Latin Models of*

i za Balkan, konkretno za Hrvatsku i Srbiju, no u ovom je slučaju, kao što ćemo vidjeti, situacija ipak složenija nego na sjeveru. Poljski vladar Mješko I., naime, prima zapadno kršćanstvo 966. godine nakon ženidbe s češkom princezom, dok Vladimir I., staroruski i kijeovski knez, 988. godine prihvaća istočno kršćanstvo u Hersonu na Krimu¹⁹⁰. Tako se kršćanstvo sa zapada i istoka u spomenutim kneževinama započinje širiti otprilike u isto vrijeme. Situacija između Hrvatske i Srbije je drukčija. Kao prvo, te dvije kneževine ne graniče neposredno, već se između njih smjestilo više sklavinija. Proces zapadne kristijanizacije hrvatskog područja započinje znatno ranije nego širenje istočnog kršćanstva u Srbiji. Hrvatski vladajući sloj pokršten je prije sredine 9. stoljeća. Među običnim stanovništvom, kršćanstvo je najvećim dijelom prihvaćeno vjerojatno do zadnje trećine i, posve sigurno, do kraja 9. stoljeća¹⁹¹. Kristijanizacija Srba započinje kasnije, otprilike u isto vrijeme kad i pokrštavanje Bugara, i traje sve do kraja 10. pa još i tijekom prve polovine 11. stoljeća¹⁹². Neretvanska sklavinija, za koju se izričito navodi da je pokrštena s istoka, tijekom 9. i 10. stoljeća povremeno je u ovisnom položaju o Hrvatskoj, da bi joj u 11. stoljeću bila potpuno priključena. Valja uzeti u obzir i činjenicu da je Hrvatska u crkvenom smislu podređena Rimu i u stalnim vezama s papinstvom kao i to da je smještena u neposrednoj blizini Italije, dok područja središnjeg i istočnog Balkana predstavljaju tek daleku periferiju Bizantskog Carstva.

Ostale sklavinije između Hrvatske i Srbije pripadaju zoni koju je, uzimajući u razmatranje književnost, likovnu umjetnost i arhitekturu, N. Budak još davno odredio kao poseban humsko-duklijanski kulturni krug¹⁹³. Riječ je o prostoru smještenom između dvaju snažnih etničkih, političkih i kulturnih središta: hrvatskog na zapadu i srpskog na istoku. Na tom se prostoru, izloženom političkim i kultur-

nim utjecajima s jedne i druge strane, oblikovala specifična kultura što sve više potvrđuju i arheološki nalazi. To se osobito odnosi na pretpostavku o širenju slavenskog bogoslužja i glagoljice već od 10. stoljeća na prostoru južnodalmatinskih biskupija što se da naslutiti iz pisama pape Ivana X. i zaključaka splitskog crkvenog sabora iz 928. godine¹⁹⁴. Ispravnost Budakove pretpostavke potvrđuju i kasniji nalazi tzv. Konavoskog natpisa iz 1990. godine i već spominjanog natpisa otkrivenog 2007. godine uz crkvu sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj¹⁹⁵. Oba natpisa pripadaju najranijem glagoljskom razdoblju 11. stoljeća.

Međutim, broj nalaza relikvijarnih i pektoralnih križeva na ovom je području zasad neznan. Oni su, ako se uzme u obzir istočnojadranska obala i njezino zaleđe do područja Duklje, najbrojniji upravo u Hrvatskoj i to u većini slučajeva kao grobni nalazi, no i ovdje taj broj nije prevelik. Njihovu pojavu u grobovima, međutim, bilo bi pogrešno povezivati s pokrštavanjem, već ju treba tumačiti popularnošću slavenskog bogoslužja čije je širenje potpomogao Bizant. Pa premda se na splitskim saborima dalmatinski kler opredjeljuje za zapadnu crkvenu tradiciju, većina svećenika i dalje koristi slavenski jezik u liturgiji. Stoga pojava bizantskih križeva kao znakova osobne pobožnosti u grobovima *dalmatinsko-hrvatske skupine* ne znači pokrštavanje, već oni jednostavno svjedoče o kršćanskoj pripadnosti pokojnika. Treba imati na umu i to da je najveći broj ovih nalaza vremenski opredijeljen u kraj 10. i prvu polovinu 11. stoljeća, dakle u razdoblje prije crkvenog raskola 1054. godine. Tek potom u Hrvatskoj dolazi do značajnijih reformskih strujanja, pa se tako svi crkveni sabori druge polovine 11. stoljeća (1050., 1060., 1074., 1089./1090. u Splitu, 1078. u Ninu i 1095. u Zadru), među ostalim, bave i pitanjem suzbijanja istočne tradicije¹⁹⁶. Posebno je značajan sabor održan 1060. u Splitu na kojem je sudjelovao papin izaslanik opat Majnard poslan u Hrvatsku i Dalmaciju radi provedbe zaključaka la-

Christianisation, str. 169.

¹⁹¹ M. PETRINEC, *By Their Fruit You will recognize them* (Math. 7:15-20). The Beginnings of Christianity Among Croats in the Light of Archaeological Evidence, *Funeralia Lednickie* 12, Poznań, 2010, str. 193-201.

¹⁹² P. ŠPEHAR, *By Their Fruit You will recognize them* (Math. 7:15-20). Christianization of Serbia in Middle Ages, *Funeralia Lednickie* 12, Poznań, 2010, str. 203-220.

¹⁹³ N. BUDAK, Prilog valorizaciji, str. 125-139

¹⁹⁴ N. BUDAK, Prilog valorizaciji, str. 126-127.

¹⁹⁵ M. ČUNČIĆ - M. PERKIĆ, Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke, str. 77-122. – M. ČUNČIĆ, Novo čitanje hrvatskoga glagoljskog konavoskoga natpisa iz 11. stoljeća, *Slovo* 59, Zagreb, 2009, str. 123-133.

¹⁹⁶ I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, 1995, str. 278-281. – V. DUANČIĆ, Hrvatska između Bizanta i Franačke, *Pro Tempore - časopis studenata povijesti* 5, Zagreb, 2008, str. 25.

¹⁹⁷ I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 363-

teranskog koncila iz 1059. godine¹⁹⁷. Godinu poslije za splitskog nadbiskupa biva izabran bivši osorski biskup Lovro, pristaša reformske struje u Crkvi¹⁹⁸.

Zaključujem da se situacija s poljsko-ruske granice od 10. do 13. stoljeća ne može preslikati na Balkan, odnosno kartiranjem arheoloških nalaza predmeta osobne pobožnosti ne može se odrediti oštra granica između hrvatskih i srpskih zemalja te zapadne i istočne kristijanizacije. Da bih to dodatno pojasnila, osvrnut ću se ukratko i na situaciju u Srbiji. O nalazima predmeta osobne pobožnosti kao i širenju kršćanstva u Srbiji, u više je navrata pisao P. Špehar¹⁹⁹. Premda kristijanizacija Srba započinje znatno ranije, još u drugoj polovini 9. stoljeća, do konačnog učvršćivanja nove vjere dolazi u doba nakon pobjede Bazilija II. nad Samuilom kada se uspostavlja autokefalna Ohridska arhiepiskopija s 33 episkopije²⁰⁰. O konsolidiranju kršćanstva u ovo vrijeme svjedoče i predmeti osobne pobožnosti od kojih su daleko najbrojniji križevi-relikvijari i križevi-privjesci, a u manjoj mjeri registrirane su i ikonice, medaljoni i ampule. S područja negdašnje Ohridske arhiepiskopije (koja je, uz današnju Srbiju južno od Dunava i Makedoniju, obuhvaćala i dijelove Bugarske, Albanije i Grčke) potječe oko 600 predmeta osobne pobožnosti iz 11. i 12. stoljeća. Špehar zaključuje kako je riječ o malom broju primjeraka te pretpostavlja da je siromašnije stanovništvo koristilo i drvene križeve koji se nisu sačuvali²⁰¹. Ako se od toga ukupnog broja izdvoje grobni nalazi s 200 istraženih nekropola na istom području, onda je, bez obzira na broj ukopanih pokojnika, tih predmeta još znatno manje; registrirana su samo na 44 nalazišta i najčešće je riječ o pojedinačnim nalazima unutar jedne nekropole. Najveći broj predmeta osobne pobožnosti registriran je na groblju 12. – 13. stoljeća uz crkvu sv. Pantelejmona

368.

¹⁹⁸ I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 363-368.

¹⁹⁹ P. ŠPEHAR, *Christianization of Serbia in Middle Ages*, str. 203-220. – П. ШПЕХАР, *Лична побожност*, str. 218.

²⁰⁰ P. ŠPEHAR - O. ZOROVA, *Christianity on the territory of the archbishopric of Ohrid, 11th to the 13th century*, u: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archeological and Historical Evidence*, (ur. M. Salamon, M. Woloszyn, A. Musin, P. Špehar), sv. 1, Kraków - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 2012, str. 429-446.

²⁰¹ П. ШПЕХАР, *Лична побожност*, str. 215.

²⁰² Veći broj nalaza na ovom groblju datiranom u 12. – 13.

u Nišu odakle potječe 17 takvih nalaza²⁰². Ako se pri usporedbi broja grobnih nalaza s područja Hrvatske i onih s teritorija Ohridske arhiepiskopije izuzmu predmeti osobne pobožnosti 12. i 13. stoljeća (jer u Hrvatskoj dosad nikad i nigdje nisu registrirani kao grobni niti kao naseobinski nalazi unutar arheološkog sloja) i uzmu u obzir samo nalazi 10. i 11. stoljeća, te ako se relikvijarnim i pektoralnim križevima iz Hrvatske, o kojima je ovdje bilo riječi, pribroje i tri križića-privjeska, ispast će da je u navedenom razdoblju broj tih predmeta u grobovima obiju regija podjednak. Ne vjerujem niti da će na slabije istraženom području jadranskih sklavinija, odnosno na humsko-duklijanskom prostoru granica biti jasno arheološki vidljiva kao što je to u slučaju Poljske i Kijevske Rusije. Još jednom ponavljam zaključke N. Budaka koji naglašava kako je riječ o zoni u kojoj paralelno egzistiraju i slavenska i latinska književnost te su u arhitekturi, skulpturi i zidnom slikarstvu, jednako kao i u pisanoj riječi, osim bizantskih prisutni i zapadni utjecaji koji dopiru iz Italije, a kategorije *istočno* i *zapadno* diferenciraju se u većoj mjeri tek pojavom romanike²⁰³.

Nakit

Á. Bollók nedavno je ukazao na probleme vezane uz određivanje pojedinih predmeta kao *bizantskih* ili pak kao imitacija nastalih na osnovi bizantskih predložaka. Ovaj autor, s pravom, upozorava na činjenicu kako je puno lakše kao bizantski identificirati nakit 6. i 7. stoljeća od onoga koji se vremenski opredjeljuje u rasponu od 9. do 11. stoljeća²⁰⁴. To se može donekle objasniti širokom rasprostranjenošću ranobizantskog nakita u sjevernoj Africi, Siriji, Maloj Aziji i na Balkanu te među arheološkom ostavštinom avarskog razdoblja u Karpatskoj kotlini, dok se nakit od 9. do 11. stoljeća pojavljuje isključivo na Balkanu i rubnim područjima Bizantskog Carstva. Kao drugi bitan razlog, Bollók navodi etnocentristički povijesni pristup u zemlja-

stoljeće, na kojem se pokapa gradska populacija, povezuje se s obnovom bizantske vlasti i porastom broja bizantskog stanovništva s obzirom da je u to doba Niš bio značajan administrativni i vojni centar (Usp. P. ŠPEHAR - O. ZOROVA, *Christianity on the territory of the archbishopric of Ohrid*, str. 440).

²⁰³ N. BUDAK, *Prilog valorizaciji*, str. 132.

²⁰⁴ Á. BOLLÓK, *Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period*, str. 179.

²⁰⁵ Á. BOLLÓK, *Byzantine Jewellery of the Hungarian*

ma srednje i jugoistočne Europe krajem 19. i u 20. stoljeću, koji se znatno odrazio i na interpretaciju arheoloških nalaza (kao velikomoravskih, srpskih, mađarskih). U skladu s takvim razmišljanjima, arheološkom materijalu se pristupalo isključivo kao baštini nacionalnih država uključujući projekciju suvremenih državnih teritorija²⁰⁵. Stoga je nakit pronađen unutar grobalja koja su interpretirana kao slavenska automatski proglašavan slavenskim nakitom. Pretpostavke o bizantskom podrijetlu primjenjivale su se samo u slučaju luksuznih zlatarskih proizvoda, dok su se jednostavnije lijevane brončane inačice smatrale imitacijama pri čemu se zanemarivalo da je i populacija Bizantskog Carstva većinom bila sastavljena od siromašnih ljudi koji su nosili jednostavan brončani nakit kao dio svoje svakodnevne nošnje. Svi Bollókovi zaključci vrijede i za situaciju u okviru hrvatske arheološke znanosti. Bollók također ukazuje i na okolnost da je autentični bizantski materijal iz srca Carstva bio donedavno gotovo nepoznat i npubliciran, te su stoga balkanski arheolozi uglavnom tražili analogije u puno bolje istraženju srednjoj Europi i Karpatskoj kotlini²⁰⁶. Danas ipak znamo puno više o materijalnoj kulturi grobalja srednjobizantskog perioda. M. Wołoszyn ističe kako su mrtvi na tim grobljima popraćeni manjim brojem nalaza i to pretežito jeftinijim predmetima nego u prethodnom razdoblju, no u grobovima ipak pronalazimo metalne dijelove odjeće i nakit, ali i predmete osobne pobožnosti kao znak kršćanske pripadnosti ukopanih²⁰⁷. Istu sliku pokazuju i u novije vrijeme publicirana groblja srednjobizantskog razdoblja u Grčkoj²⁰⁸.

Nakit o kojem je ovdje bilo riječi pokazuje izrazitu srodnost s nakitom grobalja srednjobizantskog razdoblja, napose onim u slavenskim regijama Balkana. Hrvatska groblja s kojih taj nakit potječe (*dalmatinsko-hrvatska skupina*) dijelom se i vremenski preklapaju sa srednjobizantskim razdobljem. Nje-

govu pojavu treba vezati uz jačanje bizantskih utjecaja već od prijelaza 9. na 10. stoljeće, a osobito nakon sredine 10. stoljeća i tijekom cijelog vremena trajanja grobalja *dalmatinsko-hrvatske skupine*. No, kako sjajno napominje Bollók, kada uzimamo u razmatranje arheološke nalaze, moramo uzeti u obzir i ljude iz prošlosti koji su ih nosili i koji nisu razmišljali u kategorijama koje mi danas primjenjujemo. Stoga predmeti koje označavamo kao bizantske zacijelo nisu na taj način bili doživljavani od svojih nositelja.

Groblja

Premda nakit (sljepoočničarke, privjesci, aplikacije, pojedini tipovi prstenja) pokazuje izrazitu srodnost s nakitom susjednih balkanskih područja pod neposrednim bizantskim utjecajem ili bizantskom vlašću, na grobljima *dalmatinsko-hrvatske skupine* nikad nisu registrirani brojni drugi tipovi masovno zastupljeni i popularni ne samo na Balkanu, nego i šire na prostorima zemalja bizantskog kulturnog kruga poput npr. staklenih ili metalnih narukvica²⁰⁹. S druge strane, u okviru grobalja *dalmatinsko-hrvatske skupine* u istom sloju grobova s nalazima bizantske provenijencije pojavljuju se konjaničke ostruge zapadnog tipa. Slaba istraženost prostora istočnih sklavinija zasad ne omogućava donošenje konačnih zaključaka o materijalnoj kulturi grobalja 10. i 11. stoljeća toga prostora. Ona s jedne strane pokazuju veliku srodnost s materijalnom kulturom istovremenih grobalja na području Hrvatske Kraljevine. S druge strane, rezultati arheoloških istraživanja u Tučepima i Župi dubrovačkoj, pa i pojedina groblja u zaleđu priobalja publicirana u posljednje vrijeme, posvjedočila su prisutnost dosad neregistriranih pogrebnih običaja i iznijela na svjetlo dana tipove nakita kakvi zapadnije dosad nisu zabilježeni²¹⁰. Riječ je upravo o onoj zoni u kojoj se razvija specifični južnodalmatinski kupolni tip crkvene arhitekture.

Conquest Period, str. 179-181.

²⁰⁶ Á. BOLLÓK, Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period, str. 180.

²⁰⁷ M. WOŁOSZYN, The Byzantine and Latin Models of Christianisation, str. 172.

²⁰⁸ N. POULOU PAPADIMITRIOU - E. TZAVELLA - J. OTT, Burial Practices in Byzantine Greece, str. 377-428. – F. BERTI, Grave Goods from the Necropolis in the Agora, str. 187-211. – A. C. ANTONARAS, Middle and Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki, str. 117-126.

²⁰⁹ Na grobljima srednjobizantskog razdoblja u Rusiji

pronađeno je dosad ukupno čak 30.000 staklenih narukvica (usp. M. WOŁOSZYN, The Byzantine and Latin Models of Christianisation, str. 173).

²¹⁰ Od novoistraženih grobalja, dosad je publicirano samo jedno (vidi: M. BILIĆ - A. IVIŠIĆ - Š. VULIĆ, Arheološko istraživanje tumula na Koščenu u Kozici kod Vrgorca, u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Makarska, 2011, str. 71-92).

²¹¹ M. WOŁOSZYN, Europa środkowo-wschodnia a

Zaključak

M. Wołoszyn je u više navrata naglasio kako je za razumijevanje preobrazbe slavenskog svijeta i usvajanja istočnog kršćanstva od velikog značaja termin *Byzantine Commonwealth* koji je davno predložio D. Obolensky²¹¹. Obolensky pak smatra 1000. godinu prekretnicom za formiranje *Commonwealtha* te određuje pet kriterija na osnovu kojih pojedine zemlje (regije) pripadaju toj zajednici²¹². U *Commonwealth* uvrštava Kijevsku Rusiju, balkansko Podunavlje sa Srbijom kao najzapadnijom zemljom te jugoistočne dijelove Italije²¹³. I dok potpuno isključuje Poljsku, u slučaju Češke i Mađarske naglašava tradicionalno članstvo tijekom 11. i 12. stoljeća. Od pet kriterija Obolenskog, kako misli Wołoszyn, s aspekta arheologije moguće je koristiti samo dva, odnosno samo dva se daju dokazati na osnovi arheoloških nalaza; prvi, koji podrazumijeva da su stanovnici zemlje pripadnici istočnog ortodoksnog kršćanstva, i peti prema kojem bizantska kultura predstavlja standard, odnosno jedini uzor vrijedan imitiranja²¹⁴.

Potpuno je jasno da Hrvatska, pa niti istočne sklavinije, na osnovi navedenih kriterija ne mogu biti uvrštene u *Byzantine Commonwealth*, no ipak se mora naglasiti da arheološka ostavština groblja navedenog prostora u znatnoj mjeri reflektira bizantske utjecaje. Želim, naime, istaknuti kako se jedino razumijevanjem cjelovite materijalne kulture nekog područja mogu odrediti vjerodostojni iskazi kulturne pripadnosti arheoloških nalaza, odnosno utvrditi sve komponente koje ta kultura sadržava. U prethodnoj raspravi pokušala sam dokazati da je jedna od bitnih komponenti arheološke materijal-

cywilizacja bizantyńsko-ruska w X-XIII w., *Próba interpretacji źródeł archeologicznych, Prace Komisji śródkowoeuropejskiej* 14, Kraków, 2008, str. 10-11. – M. WOŁOSZYN, The Byzantine and Latin Models of Christianisation, str. 168. – D. OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth*, str. 206-208.

²¹² 1. Stanovnici su sljedbenici istočnog ortodoksnog kršćanstva; 2. Lokalna crkva priznaje primat patrijarha u Konstantinopolu; 3. Vladari, barem tradicionalno, u imenu prihvaćaju primat bizantskog cara; 4. Stanovnici prihvaćaju norme romansko-bizantskog prava; 5. Stanovnici podrazumijevaju Bizant kao kulturni standard - bizantska kultura je jedina vrijedna oponašanja (Usp. D. OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth*, str. 206-208).

²¹³ D. OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth*, str. 206-208.

²¹⁴ M. WOŁOSZYN, The Byzantine and Latin Models of Christianisation, str. 169.

²¹⁵ I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 296.

ne kulture Hrvatske Kraljevine u 10. i 11. stoljeću, unatoč prevladavajućoj političkoj i crkvenoj usmjerenosti prema Zapadu, upravo ona bizantska i to u većoj mjeri nego što se dosad smatralo. U tome je presudnu ulogu odigrala blizina gradova bizantske Dalmacije, odnosno bizantska Dalmacija kao dio Carstva, osobito nakon što početkom 10. stoljeća Split postaje metropolijom. Ne treba posve zanemariti niti utjecaje koji su dopirali iz susjednih balkanskih zemalja. Car Konstantin Porfirogenet zapisao je kako su arhont Zaharija i neki drugi Srbi prebjegli u Hrvatsku kada je u Srbiju provalila bugarska vojska. Na splitskim saborima početkom 10. stoljeća zajedno s Tomislavom je i humski knez Mihajlo, a u jednom od akata spominju se prvaci Srba (*proceres Serborum*)²¹⁵. Povijesni izvori navode i podatak da je krajem 10. stoljeća u Držislavovu državu stigao Bugarin Penčo iz grada Tarnova zajedno sa svojom obitelji²¹⁶. Iako novija historiografija dokumente o Penču smatra falsifikatima 15. stoljeća²¹⁷, V. Delonga s pravom ističe kako to nije dovoljan razlog da se isključ pojave migracija s istoka prema hrvatskom prostoru tijekom 10. i 11. stoljeća²¹⁸. Kulturu 10. i 11. stoljeća u Hrvatskoj bitno obilježava i omiljenost slavenskog bogoslužja te popularnost glagoljičnog pisma prilagođenog slavenskim jezicima. Tim se arheološkim svjedočanstvima dodatno potvrđuje pozicija Hrvatske na granicama zapadnog i istočnog europskog svijeta za razdoblje o kojem je ovdje bilo riječi. Arheološki nalazi uostalom veoma jasno odražavaju takav položaj Hrvatske kroz čitav srednji vijek, pa i u nekim ranijim i kasnijim razdobljima²¹⁹. Može se naslutiti da je bizantska komponenta u arheološkoj ostavštini još izraženija na prostoru istočnih jadranskih sklavinija. U kojoj mjeri pokazat će, nadam se, buduća arheološka istraživanja jer bi na osnovi dosadašnjih spoznaja bilo preuranjeno donositi zaključke u tom smislu.

²¹⁶ I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 296.

²¹⁷ Z. NIKOLIĆ JAKUS, Bugari u Splitu? O porijeklu jedne srednjovjekovne plemićke obitelji, u: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća*, (ur. D. Karbić, T. Leutić), 2010, Zagreb, 2013, str. 23-53.

²¹⁸ V. DELONGA, Dobrotvorni križ nebeskog boga, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 36, Split, 2009, str. 152. Vidi i: M. PETRINEC, Grob 29 na Crkvini u Biskupiji kod Knina, str. 159-175.

²¹⁹ M. PETRINEC, Croatia between the East and West - Evidence from early medieval Graves, u: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*, (ur. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar), Krakow - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 2012, str. 461-474.

Maja PETRINEC

About some Objects of Byzantine Provenance on the Eastern Adriatic Coast

The presence of Byzantium on the eastern Adriatic coast is possible to track continually through several centuries. It begins with the Byzantine - Ostrogoth war in the 6th century and, with smaller and greater intensity, lasts until the 12th century and the death of Emperor Manuel I Komnenos, who was the last ruler to make a significant influence on the regions of present-day Croatia. Within the parameters of historical and art sciences, the Byzantine influence on society, culture and art of Croatia and neighbouring Sclavinias has been recognized for a long time. In comparison to the previously mentioned, archaeological literature is significantly less abundant. This can particularly be applied to the time period of the 10th and 11th centuries. In the periodization relevant for the areas which are part of the Byzantine cultural circle, these two centuries are within the period marked as mid-Byzantine, dated in the span from the 9th to the 12th century. Therefore, I consider several types of objects which are widely known and published about that I believe belong precisely in the mid-Byzantine era and are worth the additional mention. These are pectoral and reliquary crosses and certain types of jewellery (earrings, necklaces, appliqués and pendants). Finally, based on the criteria suggested for the analysis of archaeological discoveries of Byzantine provenance by M. Wołoszyn, I attempt to determine the position of Croatia and its neighbouring Sclavinias in relation to the region that D. Obolensky marked as *Byzantine Commonwealth*.

The results of the analysis clearly show that the significant component of the archaeological material culture of the Croatian Kingdom in the 10th and 11th centuries, regardless of the prevailing political and church orientation towards the West, is precisely the Byzantine component. The component is also more prevalent than was previously assumed. The close proximity of the cities of Byzantine Dalmatia, or Byzantine Dalmatia as a part of the Empire, had a crucial role in the culture, especially since after Split becomes a metropolis at the beginning of the 10th century. Poor research of the region of eastern Sclavinias currently does not promote the making of any final conclusions about the material culture of the cemeteries of the 10th and 11th centuries of that region. On one hand, they represent a large similarity to material culture of the same aged cemeteries in the region of the Croatian Kingdom. On the other hand, the results of archaeological research in Tučepi and Župa Dubrovačka, as well as certain cemeteries in the hinterlands of the coast that were published more recently have discovered the presence of recently unregistered burial customs and have discovered findings which so far have not been registered in western regions.

M. Wołoszyn has frequently emphasized that the term *Byzantine Commonwealth*, coined by D. Obolensky a long time ago, is key to the understanding of the transformation of the Slavic world and its acceptance of eastern Christianity. Obolensky furthermore deems the year 1000 as the milestone for the formation of the *Commonwealth* and defines the five criteria based on which certain countries (regions) belong to that union. In the *Commonwealth* he includes Kiev Russia, the Balkan Danube region with Serbia as the westernmost country and southeastern parts of Italy. While he completely excludes Poland, in the cases of Czechia and Hungary he notes their traditional membership during the 11th and 12th centuries. Of the

Obolensky's five criteria, as Wołoszyn believes, from the standpoint of archaeology it is only possible to use two. More specifically, only two criteria can be proven based on archaeological discoveries: the first, which assumes that the inhabitants of the country are members of eastern orthodox Christianity and the fifth according to which the Byzantine culture presents a standard or the only model that is worth copying. Although Croatia as well as the eastern Slavonias cannot be included in *Byzantine Commonwealth* based on the determined criteria, it is still worth noting that the archaeological heritage of the cemeteries of the mentioned regions reflects Byzantine influences to a great extent. This can be used as additional confirmation and archaeological proof that Croatia and the neighbouring Slavonias had a specific position at the borders of the Western and Eastern European world for the time period at hand.